

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I
I P R Z E S T R Z E N N E G O Z A G O S P O D A R O W A N I A

ZESPÓŁ KOORDYNACYJNY PROBLEMU MIĘDZYRESORTOWEGO
„FODSTAWY PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU”

Do użytku służbowego



BIULETYN INFORMACYJNY

ZESZYT 55

SPRAWOZDANIA Z BADAŃ
PROBLEMU MR I. 28
W LATACH 1981-1985

WARSZAWA 1987

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I
I P R Z E S T R Z E N N E G O Z A G O S P O D A R O W A N I A

ZESPÓŁ KOORDYNACYJNY PROBLEMU MIĘDZYRESORTOWEGO
„PODSTAWY PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU”

Do użytku służbowego



BIULETYN INFORMACYJNY

ZESZYT 55

SPRAWOZDANIA Z BADAŃ
PROBLEMU MR I. 28
W LATACH 1981-1985

WARSZAWA 1987

<http://rcin.org.pl>

Opracowanie redakcyjne: Marek Potrykowski, Ludmiła Kwiatkowska

WDN. Zam. 22/87. Nakład 200+23 egz.

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

	Str.
PODSTAWY PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU (PROBLEM MRI-28). CELE BADAWCZE I ICH REALIZACJA - A. Wróbel	7
01. OPRACOWANIA SYNTETYCZNE, MONOGRAFICZNE - B. Gał- czyńska	13
02. PODSTAWY METODOLOGICZNE I TEORETYCZNE BADAŃ PRZESTRZENNO-EKONOMICZNYCH - Z. Chojnicki	17
03. PRZEMIANY STRUKTURALNE W GOSPODARCE NARODOWEJ I REGIONALNEJ A UKŁADY PRZESTRZENNE PRODUKCJI I USŁUG - A. Wróbel	31
04. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE, SYSTEM OSADNICZY, INFRA- STRUKTURA OSIEDŁOWA - P. Korcelli	39
05. SYSTEMY GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ POLSKI: MECHA- NIZMY I ORGANIZACJA - B. Jałowiecki	49
06. ROZWOJ STRUKTUR REGIONALNYCH ORAZ SYSTEM ZAGOS- PODAROWANIA PRZESTRZENNEGO - A. Stasiak	65

Niniejszy zeszyt zawiera podsumowanie wyników badań prowadzonych w ramach Problemu MR 1.28 w ostatnim, trzecim pięcioleciu jego funkcjonowania. Następny, 56 zeszyt "Biuletynu Informacyjnego" przedstawiający bibliografię prac wykonanych i publikowanych w tymże pięcioleciu będzie ostatnim wydawanym pod firmą tego Problemu.

Począwszy od numeru 57 "Biuletynu Informacyjny" będzie przedstawiać wyniki badań wykonywanych w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych 03.12 "Przestrzenne uwarunkowania społeczno-gospodarczego rozwoju kraju".

PODSTAWY PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU
(PROBLEM MR I - 28)
CELE BADAWCZE I ICH REALIZACJA

Głównym celem problemu na lata 1981-85 było "Sformułowanie założeń rozwoju i struktury gospodarki oraz zagospodarowania kraju do końca bieżącego stulecia, jak również kierunków przemian w okresie późniejszym, rozszerzenie i pogłębienie wiedzy o podstawach gospodarki przestrzennej i przestrzennym zagospodarowaniu kraju."

Wobec faktu, że warunki załamania gospodarczego i zwiększonej niepewności występujące w kraju w okresie realizacji planu koordynacyjnego, uniemożliwiły długookresowe planowanie rozwoju i zmian strukturalnych gospodarki narodowej, w realizacji celu głównego akcentowano przede wszystkim drugi człon określenia celu, tj. "pogłębienie wiedzy o podstawach gospodarki przestrzennej i przestrzennym zagospodarowaniu kraju". Takie zresztą rozłożenie akcentów zakładał sam plan koordynacyjny, jak o tym świadczy zestaw celów cząstkowych, których realizację omówiono niżej. Biorąc pod uwagę zrealizowanie pełnego zestawu tych celów cząstkowych, należy uznać cel główny problemu za zrealizowany.

Jako przykłady można tu przytoczyć takie osiągnięcia jak: 1) opracowanie "Atlasu zasobów, walorów i zagrożeń środowiska geograficznego Polski", 2) opracowanie prognoz międzyregionalnych migracji ludności, 3) rozpoznanie procesów przemysłowienia i urbanizacji kraju oraz zmian przestrzennej struktury rolnictwa. Równocześnie trzeba zwrócić uwagę, że prace realizowane w ramach planu koordynacyjnego były wykorzystane w trzech ekspertyzach Polskiej Akademii Nauk, a mianowicie: (1) "Diagnozą stanu gospodarki przestrzennej Polski", (2) "Ocena obecnego podziału administracyjnego Polski" oraz (3) "Wielofunkcyjne zagospodarowanie obszarów wiejskich w Polsce".

Dalej przedstawiono ocenę realizacji poszczególnych "celów cząstkowych" zawartych w planie koordynacyjnym problemu na lata 1981-1985".

1. "Zbadanie struktury i określenie kierunków obecnie zachodzących przemian przestrzeni społeczno-gospodarczej kraju, a szczególnie określenie charakteru, struktury i wielkości dysproporcji przestrzennych, jakie rozwinęły się w latach siedemdziesiątych w skali kraju i w układach regionalnych".

Cel ten należy uznać za zrealizowany w wysokim stopniu. Przede wszystkim trzeba tu zwrócić uwagę na następujące osiągnięcia:

- Poglobiono znacznie rozpoznanie przemian społeczno-gospodarczych w rolnictwie na obszarze całego kraju. Należy tu wymienić zwłaszcza prace dr. R. Szczęsnego "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1970-1980" oraz "Przemiany w rolnictwie indywidualnym w latach 1980-1983", oraz studium dr. R. Kulikowskiego "Produkcyjność i towarowość rolnictwa nieuspołecznionego w Polsce". W innych opracowaniach uzyskano szczegółowy obraz i interpretację zmian struktury agrarnej w Polsce na przestrzeni lat 1950-1983 (dr W. Tyszkiewicz), zmian w użytkowaniu ziemi w Polsce (prof. K. Bromek), a także rozpoznanie innych zagadnień, takich jak relacje przestrzenne między efektami produkcyjnymi w rolnictwie a poziomem wykształcenia ludności pracującej w tym dziale gospodarki (dr B. Gałczyńska).
- Uzyskano poważne rezultaty w badaniach dotyczących przestrzennej struktury i przepływów ludności. Wynikiem tych badań była z jednej strony identyfikacja i interpretacja współczesnych przemian demograficznych w Polsce w ujęciu przestrzennym (dr A. Gawryszewski, dr M. Jerczyński) oraz rozpoznanie procesów wyludniania się wsi (doc. P. Eberhardt), z drugiej zaś - uzyskane w ścisłym związku z rezultatami prac w dziedzinie teorii i modeli migracji (prof. K. Dziewoński, prof. P. Korcelli) - lepsze rozpoznanie średnio- i długofalowych następstw współczesnych przemian struktury migracji w Polsce.
- Uzyskano znaczny postęp w poznaniu dynamiki struktury wewnętrznej aglomeracji miejskich, a szczególnie współzależności zmian użytkowania ziemi i potoków ruchu, przekształceń stref podmiejskich (doc. S. Liszewski i inni), oddziaływania historycznie uwarunkowanych barier przestrzennych na intensywność wzajemnego oddziaływania ludności regionu miejskiego (dr Z. Rykiel), współczesnych tendencji przemian struktury społeczno-ekologicznej miast (dr G. Węclawowicz) oraz roli budownictwa i polityki mieszkaniowej jako czynnika rozwoju i przekształceń miast i systemu osadniczego (prof. A. Andrzejewski i inni).
- Poglobiono rozpoznanie procesów zmian w międzyregionalnym zróżnicowaniu stopnia rozwoju gospodarczego i ocenę polityki zmierzającej do zmniejszenia tego zróżnicowania, w kontekście zmian struktury sektora-wo-gałęziowej gospodarki kraju (prof. A. Wróbel), a także opracowano studium "Dysproporcje rozwoju regionalnego w Polsce" (dr K. Dramowicz), w którym przedstawiono wyniki analizy odnoszącej się do okresu 1976-1980, w którym nasiliły się niektóre z tych dysproporcji.

2. "Zbadanie warunków funkcjonowania i rozwoju systemu gospodarki przestrzennej oraz określenie postulowanej rekonstrukcji tego systemu"

Cel tak określony został zrealizowany. W licznych pracach wykonanych w ramach grupy tematycznej 05 "System gospodarki przestrzennej: mechanizmy i organizacja" poddano krytycznej analizie funkcjonowanie systemu gospodarki przestrzennej, stwierdzając brak konsekwentnej, długofalowej koncepcji takiej gospodarki (prof. A. Kukliński, prof. B. Jałowiecki, doc. S. Komorowski i inni). Tezę tę potwierdzają liczne prace dotyczące przebiegu procesów inwestycyjnych w przestrzeni, zachowania przestrzennego przedsiębiorstw, problematyki regionalnych rynków pracy itd. Ogólnym wnioskiem z tych opracowań jest stwierdzenie, że zintegrowany system gospodarki przestrzennej w Polsce może powstać tylko w wyniku zmian głównych założeń strategii rozwoju gospodarczego, konieczne jest bowiem, aby mechanizmy funkcjonowania gospodarki, społeczeństwa i państwa stworzyły warunki do racjonalnego gospodarowania przestrzenią w ujęciu długookresowym. Zgromadzone materiały teoretyczne i empiryczne mogą stanowić ważny element w budowie takiego zintegrowanego systemu.

3. "Udoskonalenie stosowanych dotychczas i opracowanie nowych metod sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego w skali kraju oraz określenie kierunków rozwoju i metodologii sterowania zagospodarowaniem typowych regionów kraju"

Realizacja pierwszego członu tego celu była z konieczności ograniczona ze względu na warunki zewnętrzne, a przede wszystkim: a) spowodowane przez załamanie gospodarcze końca lat 1970-tych opóźnienie w realizacji założeń planu przestrzennego zagospodarowania kraju do 1990 r., planów województw opracowanych w latach 1977-1978 oraz planów gmin tzw. II generacji, które miały być ukończone w 1980 r., b) wprowadzenie w życie dopiero w latach 1984-1985 ustaw o radach narodowych, samorządzie terytorialnym oraz planowaniu przestrzennym. Tak więc analizy dotyczące metod sporządzania i ocen realizacji planów zagospodarowania przestrzennego miały charakter raczej "inventaryzacyjny" niż problemowy, gdyż nowy system planowania przestrzennego jest faktycznie dopiero w stadium powstawania. W tej sytuacji w badaniach wykonanych w ramach grupy tematycznej 06 "Rozwój struktur regionalnych oraz system zagospodarowania przestrzennego" uwagę skierowano głównie na studia dotyczące planowania rozwoju poszczególnych regionów kraju (badania te objęły wybrane regiony, różne pod względem struktury gospodarczej i stopnia rozwoju). Wśród rezultatów tych prac trzeba wyróżnić postępy badawcze uzyskane w temacie "Kierunki rozwoju funkcjonalnego makroregionu Warszawy", kierowanym przez prof. A. Stasiaka oraz na studium "Badania równomierności rozwoju społeczno-gospodarczego na przykładzie woj. łeszczyńskiego" (kier. doc. L. Wojtasiewicz).

4. "Rozwinięcie teorii przestrzeni społeczno-ekonomicznej, rozwoju regionów i systemu osadniczego oraz gospodarki przestrzennej i zagospodarowania przestrzennego"

Cel ten należy uznać za zrealizowany, ponieważ uzyskano liczne rzeczywiste osiągnięcia nowatorskie w skali międzynarodowej. Trzeba tu wymienić następujące prace:

- "Zasady organizacji dynamicznych systemów przestrzenno-gospodarczych" (prof. R. Domański). Ta oryginalna konstrukcja teoretyczna przedstawia próbę określenia mechanizmów przestrzennej organizacji systemu regionalnego, realizując dwa ważne postulaty stawiane takiej konstrukcji: a) uwzględnienia dynamiki systemu, oraz b) ujęcia optymalizującego, nawiązującego do potrzeb planowania przestrzennego. Wyniki tej pracy stanowią ważny wkład do postępu w dziedzinie przewidywania procesów rozwoju przestrzennej organizacji oraz metod sterowania procesami przestrzennego zagospodarowania.
- "Struktura i modele poznawcze badań przestrzenno-ekonomicznych" (prof. Z. Chojnicki). Wynikiem tej pracy jest nowa koncepcja teorii badań w geografii i naukach przestrzennych w ogóle, oparta na pojęciu dyscypliny naukowej jako systemu społeczno-poznawczego. Zaprezentowane przez autora podejście stanowi podstawę nowego określenia charakteru i zakresu analizy metodologicznej geografii i tzw. nauk przestrzennych, a także opracowania nowych podstaw metodologii systemowej w badaniach przestrzenno-ekonomicznych.
- "Modele procesów urbanizacji - teoria i jej wykorzystanie w praktyce planowania" (prof. T. Zipser, dr S. Sławski). Praca ta jest podsumowaniem wieloletnich badań autorów i ma charakter obszernej monografii, przedstawiającej w usystematyzowany sposób szeroką dziedzinę modeli bazujących na idei pośrednich możliwości oraz analizę podstaw teoretycznych ich budowy i kierunków ich ewolucji. Wprowadzone w tym kontekście pojęcie "paradygmatu decyzji przestrzennej" jest oryginalnym osiągnięciem, mającym znaczenie dla operacyjnej konkretyzacji założeń i twierdzeń teoretycznych w badaniach procesów urbanizacji.
- "Teoretyczne podstawy modeli przestrzennego oddziaływania" (dr L. Mazurkiewicz). Osiągnięciem tej pracy, dotyczącej jednego z podstawowych nurtów teoretycznych współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej, jest oryginalne rozwiązanie problemu integracji dwóch głównych ujęć teoretycznych występujących w tej dziedzinie (tj. ujęcia "fizyki statystycznej" i ujęcia "behawiorystycznego"), przy czym przedstawiona przez autora metoda ma charakter bardziej uniwersalny od spotykanych dotąd w literaturze przedmiotu. Praca ma istotne znaczenie dla postępu w modelowaniu zjawisk i procesów badanych przez geografii społeczno-ekonomiczną, a szczególnie takich, w których "opór odległości" przejawia się w kontekście masowych przemieszczeń ludzi.
- 5. "Eksperymentalne badania przy użyciu nowych technik statystycznych i kartograficznych oraz rozwijanie i doskonalenie tych technik w analizie gospodarki przestrzennej i zagospodarowania przestrzennego"

Cel ten został zrealizowany poprzez dwa typy opracowań. Pierwszy z nich łączy elementy teorii i metodyki badań geografii rolnictwa z problematyką nowych technik kartograficznego opracowania wyników. Efektem tego rodzaju badań jest duża praca zbiorowa "Mapa typów rolnictwa Europy" wykonana przez zespół pod kierunkiem prof. J. Kostrowickiego przy zastosowaniu metody typologicznej opracowanej we współpracy z Komisją Typologii Rolnictwa Międzynarodowej Unii Geograficznej. Metoda ta, pozwalająca na porównywanie w sposób wymierny rolnictwa wszystkich krajów i czasów, po raz pierwszy została zastosowana do tak dużego obszaru, jak kontynent europejski.

Drugi typ osiągnięć metodycznych dotyczy stosowania technik matematyczno-statystycznych.

Poważne postępy osiągnięto w modelowaniu migracji międzyregionalnych. Zajmowano się określeniem zakresu stosowalności współczesnych modeli migracyjnych do warunków polskich (prof. K. Dziewoński, prof. P. Korcelli). Zrealizowane pod kierunkiem prof. P. Korcellego zastosowanie tych modeli do migracji międzyregionalnych w Polsce dało lepsze rozpoznanie średnio- i długofalowych następstw współczesnych przemian struktury migracji. Należy również zwrócić uwagę na wykonane przez doc. T. Czyż studia dotyczące zastosowań analizy Q w badaniach regionalnych; systemowe własności tej analizy zademonstrowano w próbie określenia struktury złożonego systemu migracji międzywojewódzkich. Pod kierunkiem prof. M. Krzyśko pracowano również nad stosowaniem metod probabilistycznych w analizie przestrzennej.

6. "Opracowanie atlasu zasobów, walorów i zagrożeń środowiska geograficznego Polski"

Cel ten został osiągnięty. Atlas - wynik pracy dużego zespołu specjalistów, kierowanego przez prof. S. Leszczyckiego i dr M. Drzał - jest w druku. Należy go uznać za poważne osiągnięcie z punktu widzenia zarówno oryginalnej koncepcji naukowej, jak i duże znaczenie praktyczne jako podstawy wszelkiego rodzaju decyzji w dziedzinie zagospodarowania przestrzennego i ochrony środowiska.

7. "Wstępne prace przy opracowaniu monograficznych geografii Polski"

Wykonano wiele prac przygotowawczych oraz wstępne wersje różnych części monografii.

8. "Wstępne prace przy opracowaniu nowej wersji Atlasu Narodowego Polski"

Opracowano ogólne założenia koncepcji Atlasu i założenia autorsko-redakcyjne kilku map tematycznych oraz zaawansowano prace nad mapą przeglądową Polski w skali 1:500 000, która wejdzie w skład Atlasu, a jednocześnie będzie stanowić bazę wyjściową dla wielu map tematycznych.

Ogólna ocena warunków realizacji i koordynacji prac

Z dniem 8 sierpnia 1984 r. nastąpiła zmiana na stanowisku kierownika problemu: funkcję ustępującego prof. K. Dziewońskiego przejął prof. A. Wróbel, sprawujący uprzednio funkcję zastępcy. W 1983 r. nastąpiła również zmiana na stanowisku kierownika grupy tematycznej 05: funkcję zmarłego doc. W. Pietraszewskiego objął prof. A. Kukliński.

Warunki realizacji planu koordynacyjnego były trudne. Wobec poważnych ograniczeń środków finansowych w roku 1982 zrezygnowano w nowej wersji planu z niektórych badań, bądź ograniczono ich zakres. Braki finansowe (także dewizowe) nie pozwoliły na zakup żadnej aparatury i ograniczyły dopływ publikacji zagranicznych.

Jakkolwiek cele planu koordynacyjnego zostały osiągnięte, należy pamiętać, że sam plan zakładał pewne ograniczenia oraz wybór tematów i zadań badawczych, poprzez które te cele były realizowane. Nie wszystkie zamierzenia planowe zostały zrealizowane w formie finalnej i w stopniu całkowicie zadowalającym. Niektóre prace badawcze w wyniku recenzji i dyskusji naukowych uznano za wymagające kontynuacji.

Zakres realizacji niektórych zadań badawczych był ograniczany w stosunku do zamierzeń w związku ze spadkiem wartości środków finansowych w warunkach inflacji. Odnosi się to przede wszystkim do badań realizowanych poza jednostką koordynującą (ta ostatnia uzyskała bowiem w roku 1985 dodatkowe środki w wyniku dofinansowania problemu o 22 mln zł). W rezultacie udział pozostałych jednostek, który w wyniku rewizji planu w 1982 r. został obniżony do około 40%, spadł ostatecznie do niecałych 33% całości nakładów planu koordynacyjnego.

W okresie realizacji planu zmniejszyły się również możliwości szybkiej publikacji wyników badań; w tej sytuacji wzrosło znaczenie "Biuletynu Informacyjnego" problemu, którego wydano 19 zeszytów. Zeszyty te z oczywistych względów nie mogą jednak zastąpić innych form publikacji.

Andrzej Wróbel

Grupa tematyczna 01

OPRACOWANIA SYNTETYCZNE, MONOGRAFICZNE

Kierownik: prof. Jerzy Kostrowicki - IGiPZ PAN

Opracowała: dr Bożena Gałczyńska - IGiPZ PAN

W grupie tematycznej 01, w odróżnieniu od pozostałych grup tematycznych problemu MR 1.28, nie prowadzono odrębnych badań naukowych. Wykonane tu opracowania mają charakter edytorski (atlasy, monografia, mapy) i wykorzystują zarówno dotychczasowy dorobek badawczy w różnych dziedzinach nauki jak i najnowsze wyniki badań.

W ramach grupy 01 opracowano następujące tematy:

1. Monograficzne opracowanie "Geografii Polski" - kier. prof. J. Kostrowicki, prof. L. Starkel, prof. A. Wróbel;
2. "Atlas Narodowy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej" - kier. prof. J. Kostrowicki, dr M. Najgrakowski;
3. "Atlas województwa suwalskiego" - kier. dr W. Jankowski;
4. "Atlas zasobów, walorów i zagrożeń środowiska geograficznego Polski" - kier. prof. S. Leszczycki, dr M. Drzał;
5. Wybrane mapy tematyczne - kier. dr M. Najgrakowski, dr W. Jankowski.

Realizacja wszystkich tematów wymagała zaangażowania znacznego potencjału kadrowego, a przede wszystkim znacznych środków finansowych. Niesprzyjający okres (stan wojenny), trudności gospodarcze kraju, pogarszająca się sytuacja w dziedzinie poligrafii, znaczny wzrost kosztów druku spowodował konieczność skoncentrowania wysiłków i funduszy na wybranych jedynie tematach.

W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się opracowania "Atlas Narodowy PRL" i "Atlas woj. suwalskiego".

Wielkie zainteresowanie, jakie wywołał opracowany przez IGiPZ PAN "Narodowy Atlas Polski" spowodowało podjęcie przez Instytut prac nad nowym atlasem tego typu. Założenia planu na lata 1981-85 przewidywały rozpoczęcie prac autorsko-redakcyjnych w pełnym zakresie. Atlas miał być wykonany i wydany kosztem Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, który ze względu na różne trudności przesunął wydanie Atlasu na lata późniejsze. Spowodowało to zmianę programu prac.

Poza opracowaniem ogólnych założeń koncepcji atlasu i założeń autorsko-redakcyjnych dla kilku map tematycznych całą uwagę poświęcono opracowaniu mapy przeglądowej Polski w skali 1:500 000. Wejdzie ona w skład Atlasu, a jednocześnie będzie stanowić bazę wyjściową dla wielu map tematycznych. Mapa ta jest opracowywana na podstawie najnowszej edycji cywilnej mapy topograficznej w skali 1:100 000, wydawanej od 1982 r. Główny i najbardziej pracochłonny etap pracy to generalizacja treści mapy (z 335 arkuszy) ze skali wyjściowej do skali redakcyjnej 1:375 000. Prace są zaawansowane i przewiduje się ich ukończenie w 1986 r.

Podobne trudności spowodowały ograniczenie prac nad "Atlasem woj. suwalskiego" do opracowania mapy użytkownika ziemi - stanowiącej podstawę do druku map poszczególnych elementów i służą jako podkład do opracowania map tematycznych.

W większym stopniu zaawansowano prace przy monograficznym opracowaniu "Geografii Polski". Pierwotne zamierzenia przewidywały opracowanie monografii w III tomach: I - "Geografia fizyczna", red. prof. L. Starkel; II - "Geografia społeczno-gospodarcza", red. prof. A. Wróbel i III - "Zagospodarowanie przestrzenne i kształtowanie środowiska", prof. A. S. Kostrowicki; w takim układzie przygotowano konspekty dla 3 tomów.

Najwięcej wątpliwości budził tom III. Chcąc uniknąć dublowania z tomami I i II, jak też utrzymać odrębność w stosunku do opracowań wykonywanych przez nie-geografów zajmujących się zagospodarowaniem przestrzennym i środowiskiem, podjęto decyzję odłożenia realizacji tomu III na następne 5-lecie.

Zgodnie z założeniami najwcześniej rozpoczęto prace nad tomem I - "Geografia fizyczna", obejmującym zagadnienia środowiska przyrodniczego, najwolniej zmieniające się w czasie. Prace są tu najbardziej zaawansowane - napisano około 80% tekstów.

Mniej zaawansowane są prace nad II tomem "Geografii Polski". W 1983 r. w wyniku przeprowadzonych dyskusji, czy w obecnej sytuacji gospodarczej kraju możliwe jest opracowanie tomu II, przy różnych opiniach, zdecydowano rozpocząć prace nad tym tomem. Opracowano wstępne wersje kilku rozdziałów.

Prace nad monografią "Geografia Polski" będą ujęte w przyszłym planie badań.

Na podkreślenie zasługuje pozytywne zakończenie wieloletnich starań o uzyskanie funduszy na wydanie "Atlasu zasobów, walorów i zagrożeń środowiska geograficznego Polski" a także znalezienie wydawcy. Uzyskano decyzję Sekretarza Naukowego PAN subwencji w kwocie 70 mln zł na druk Atlasu oraz zawarto umowę wydawniczą z Państwowym Przedsiębiorstwem Wydawnictw Kartograficznych (6 XI 1985 r.).

Obecne prace nad Atlasem dotyczyły uzupełnień, aktualizacji opracowanych poprzednio map, a także modernizacji konspektu Atlasu. Prace redaktorskie i nadzorowanie prac związanych z drukiem Atlasu będą kontynuowane w przyszłym planie Instytutu.

"Atlas zasobów, walorów i zagrożeń środowiska geograficznego Polski", opracowany pod kierunkiem prof. S. Leszczyckiego i dr. M. Drzał jest przykładem unikalnego atlasu, ujmującego wszechstronnie zagadnienia środowiska geograficznego Polski począwszy od analizy zasobów poprzez waloryzację, aż po jego zagrożenia. Ze względu na swe walory poznawcze oraz praktyczne Atlas będzie przydatny w pracach wielu specjalistów z różnych dziedzin gospodarki narodowej, szczególnie w planowaniu przestrzennym, a także w szkolnictwie.

W ramach tematu 5 grupy tematycznej 01 prowadzono prace nad przygotowaniem redaktorskim mapy typów rolnictwa Europy, a także nadzorowano pod kierunkiem dr. W. Jankowskiego prace związane z drukiem mapy w Wydawnictwach Geologicznych. Od strony merytorycznej i kartograficznej mapa została opracowana w Zakładzie Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich w ramach grupy tematycznej 03. Druk mapy zakończono w 1984 roku. Wydrukowano mapę w skali 1:2,5 mln w 9 arkuszach w nakładzie 1000 egz. w wersji angielskiej i 60 egz. w wersji polskiej.

Grupa tematyczna 02

PODSTAWY METODOLOGICZNE I TEORETYCZNE
BADAN PRZESTRZENNO-EKONOMICZNYCH

Kierownik: prof. Zbyszko Chojnicki - UAM Poznań

Opracował: prof. Zbyszko Chojnicki

W ramach tej grupy tematycznej przeprowadzono studia i uzyskano znaczące wyniki w pięciu tematach, a mianowicie:

1. Struktura i modele poznawcze badań przestrzenno-ekonomicznych - kierowanego przez prof. dr. hab. Zbyszka Chojnickiego z Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Planowania Przestrzennego UAM - wykonano 27 opracowań;
2. Metody rozpoznawania i opisu struktur przestrzennych i regionalnych oraz geograficznych systemów informacji - kierowanego przez doc. dr. hab. Teresę Czyż z Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Planowania Przestrzennego UAM - wykonano 31 opracowań;
3. Zasady organizacji dynamicznych systemów przestrzenno-gospodarczych - kierowanego przez prof. dr. hab. Ryszarda Domańskiego z Instytutu Gospodarki Przestrzennej AE w Poznaniu - wykonano 4 opracowania;
4. Metody probabilistyczne w analizie przestrzennej - kierowanego przez prof. dr. hab. Mirosława Krzyśko z Instytutu Matematyki UAM - wykonano 49 opracowań;
5. Podstawy metodologiczne oceny środowiska geograficznego - kierowane go przez prof. dr. hab. Zbyszka Chojnickiego - wykonano 18 opracowań.

Uzyskane wyniki mają charakter metodologiczno-teoretyczny. Przedstawiają strukturę poznawczą wiedzy przestrzenno-ekonomicznej i geograficznej i modele postępowania badawczego, metody badań struktur przestrzenno-ekonomicznych i ich podstaw statystyczno-probabilistycznych, teorię organizacji dynamicznych systemów przestrzenno-gospodarczych oraz podstawy metodologiczne oceny środowiska. Prace metodologiczne i teoretyczne są koniecznym warunkiem postępu w badaniach gospodarki przestrzennej i zagospodarowania przestrzennego kraju. Współczesne badania, przestrzenno-ekonomiczne cechuje bowiem niski poziom samowiedzy metodologicznej, niewykorzystywanie środków metodologicznych jakie stosuje się w naukach empirycznych i przewaga podejścia "warsztatowego" opartego na potocznym doświadczeniu badacza. Zbyt słaby jest postęp w zakresie budowy teorii, które pozwoliłyby na głębsze zrozumienie i wyjaśnienie procesów dotyczących gospodarki przestrzennej, a co za tym idzie skutecznego prognozowania i planowania tych procesów.

Uzyskane wyniki badawcze zapełniają tę lukę i w nadziei autorów przyczynią się do postępu metodologicznego i teoretycznego.

Temat 1: Struktura i modele poznawcze badań przestrzenno-ekonomicznych.
Kierownik tematu: prof. dr hab. Zbyszko Chojnicki.

Głównym wynikiem badań jest nowa koncepcja teorii badań w geografii i naukach przestrzennych i oparte na niej, bądź związane z nią studia metodologiczne opracowane przez Z. Chojnickiego. Obejmuje ona:

1. Sformułowanie oryginalnej koncepcji dyscypliny naukowej jako systemu społeczno-poznawczego, który charakteryzuje jego skład, tj. społeczność badaczy jako grupy społecznej, oraz wiedza naukowa jako przedmiot ich działalności, środowisko, głównie zaś środowisko społeczne i techniczne, oraz struktura złożona z relacji wewnętrznych tj. działalności badawczej oraz organizowania badań, komunikowania i krytyki wyników, i relacji zewnętrznych tj. powiązań jakie zachodzą między nauką (systemem społeczno-poznawczym) a jego środowiskiem społecznym, które obejmują z jednej strony wpływ czynników społeczno-ekonomicznych i politycznych, a z drugiej strony wpływ nauki na społeczeństwo, a zwłaszcza praktykę społeczną i produkcyjną. Podejście takie jest podstawą nowego ujęcia charakteru i zakresu analizy metodologicznej geografii i tzw. nauk przestrzennych, integrującego całość problematyki teorii nauki wokół czterech elementów: działań poznawczych, wiedzy naukowej, społeczności badaczy i związków z systemem społecznym. Pozwala to przewyższyć kontrowersje metodologiczne łącząc ujęcie pragmatyczne i apragmatyczne oraz naukowawcze i uzyskać jednolitą i wieloaspektową charakterystykę nauki.
2. Opracowanie nowych podstaw metodologii systemowej w badaniach przestrzenno-ekonomicznych. Podstawy te obejmują przedstawienie re-

alistycznej koncepcji głównych kategorii przedmiotowych: obiektów w znaczeniu konkretnym i pojęciowym, własności właściwych i relacji realnych, zdarzeń i procesów i systemów w znaczeniu realnym i pojęciowym. Szczególne znaczenie ma koncepcja systemu realnego (konkretnego) jako obiektu złożonego, którego składniki są tak powiązane, że tworzy całość wyodrębnioną w stosunku do środowiska, ale i z nim związaną. Głównym elementem tak pojmowanych systemów nie są relacje przestrzenne a ich powiązania (oddziaływania) wewnętrzne i zewnętrzne tworzące strukturę właściwą systemów, których równowaga decyduje o utrzymaniu się systemów i które określają prawidłowość i historię systemów. Koncepcja taka prowadzi do nowej interpretacji rzeczywistości i jej modeli poznawczych. Wyodrębnienie podstawowych poziomów systemów (fizycznego, ekonomicznego, biologicznego, społecznego i technicznego) oraz pionowego ujęcia ich wielkości jest podstawą charakterystyki systemowego obrazu świata i określenia dwóch podstawowych typów systemów będących przedmiotem zainteresowań geografii i badań przestrzennych: geosystemów i systemów społecznych.

3. Opracowanie teorii działalności badawczej, której głównymi elementami są koncepcje cyklu badawczego w tych dyscyplinach naukowych, które mają niski poziom zaawansowania teoretycznego, jak ma to miejsce w przypadku geografii i badań przestrzennych. Podstawowe działania wchodzące w skład postępowania badawczego w tych naukach tworzą cykle badawcze, które obejmują wybór i ustalanie problemów naukowych, ich rozwiązywanie i formułowanie wyników badawczych. Elementem węzłowym postępowania badawczego jest proces rozwiązywania problemów polegający na powiązaniu czterech głównych składników: celów badawczych, technik i środków instrumentalnych, danych i informacji empirycznych oraz argumentacji logicznej warunkujących uzyskanie wyników badawczych. Określone kombinacje tych składników stanowią metody badawcze pojmowane jako sposoby postępowania badawczego i reguły (zasady), które je wyznaczają. Ujęcie takie jest podstawą systematyzacji metod badawczych.
4. Opracowanie wzorca metodologicznego struktury wiedzy geograficznej i jej podstawowych problemów metodologicznych, a mianowicie: koncepcji jej naukowego charakteru, podstaw odrębności, treści struktury poznawczo-logicznej oraz charakteru funkcji poznawczych i praktycznych. Ujęcie to stanowi próbę określenia syntetycznych elementów charakterystyki metodologicznej wiedzy naukowej i jej konkretyzacji w sferze wiedzy geograficznej, uwzględniając jej osobliwość.

Ponadto w ramach tego tematu na wymienienie zasługują prace dotyczące: 1) analizy metodologicznej stam polskiej geografii (Z. Chojnicki i inni), 2) oceny przydatności praktycznej badań przestrzenno-ekonomicznych (E. Klebba, R. Matykowski, J. Parysek i T. Stryjakiewicz) oraz 3) metod oceny lokalizacji przemysłu (T. Stryjakiewicz).

Analiza metodologiczna stanu polskiej geografii i jej tendencji rozwojowych na tle koncepcji i kierunków badań geografii światowej jako podstawy programu rozwoju polskiej geografii obejmuje trzy grupy zagadnień. Pierwsza zawiera przedstawienie założeń metodologicznych współczesnej geografii, a mianowicie: 1) dylematów metodologicznych geografii jako opozycyjnych stanowisk w sprawie celu badawczego, odrębności, rezultatów badawczych i wyjaśniania; 2) orientacji filozoficzno-metodologicznych geografii stanowiących podstawowe wzorce racjonalności (scjentyistyczny i antyscjentyistyczny), konkretyzujących się w postaci koncepcji i modeli metodologicznych. Druga grupa obejmuje przedstawienie głównych kierunków geografii światowej (chronologicznego, krajobrazowego, environmentalistycznego, systemowego, behawioralnego, humanistycznego i radykalnego) oraz jej problematyki badawczej. Analiza ta wykazała, że w geografii światowej dokonują się dość radykalne zmiany treści poznawczej i występuje dążenie do przebudowy geografii w ujęciu humanistycznym. Trzecia grupa obejmuje charakterystykę metodologiczną i merytoryczną stanu geografii polskiej na tle jej uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych i w ujęciu rozwojowym, a przede wszystkim głównych problemów, wyników badawczych i funkcji geografii społeczno-ekonomicznej i jej przemian, geografii fizycznej, geografii regionalnej i kartografii, metod matematycznych i ich roli poznawczej oraz głównych problemów zastosowań praktycznych i charakterystyki społeczności polskiej geografii i jej stanu.

Ocena przydatności wyników badań przestrzenno-ekonomicznych z punktu widzenia potrzeb praktyki planistycznej i administracyjnej jest oparta na wynikach badań ankietowych, obejmujących wojewódzkie komisje planowania i biura planowania przestrzennego. Ocena ta dotyczy: kierunków i sposobów wykorzystywania wyników badań przestrzenno-ekonomicznych w działalności planistycznej i administracyjnej, efektów i barier ich wykorzystywania oraz zgodności kierunków badań z potrzebami praktyki. Wyniki oceny wskazują na znaczną rozbieżność kierunków działalności planistycznej i badań naukowych. Zwraca się uwagę na niewielkie wykorzystanie elektronicznych technik obliczeniowych w praktyce planistycznej, zwłaszcza w zakresie modelowania matematyczno-statystycznego.

Praca dotycząca metod oceny lokalizacji przemysłu podejmuje problem zastosowania teorii gier i modelu potencjału do oceny efektywności lokalizacji. Zastosowanie teorii gier na przykładzie przemysłu cukrowniczego dotyczy sytuacji, w której element niepewności jest związany przede wszystkim ze zmiennością stanów bazy surowcowej. Analiza ta pozwala stwierdzić, że w przypadku znajomości przybliżonego rozkładu prawdopodobieństw stanów bazy surowcowej najbardziej wiarygodne wyniki uzyskuje się na podstawie reguły Bayesa-Laplace'a.

Temat 2: Metody rozpoznawania i opisu struktur przestrzennych i regionalnych oraz geograficznych systemów informacji. Kierownik - doc. dr hab. Teresa Czyż.

Wyniki badań mają charakter metodologiczny, i merytoryczny; dotyczą opracowania i wypróbowania procedur analizy struktury regionalnej. Regiony jako konkretne systemy rozpatruje się przede wszystkim ze względu na ich strukturę w powiązaniu z istotnymi właściwościami społeczno-ekonomicznymi charakterystycznymi dla różnych skal przestrzennych systemu. Wyróżniono trzy podstawowe poziomy analizy struktury regionalnej: region miejski, region węzłowy (województwo), krajowy system regionalny. Każda z tych skal analizy wymagała zastosowania odpowiednich modeli i metod w dążeniu do osiągnięcia wartościowych efektów poznawczych. Proponowany zespół komplementarnych metod pozwala w sposób wieloaspektowy i zintegrowany określić stan i uchwycić zmiany w systemie regionalnym.

Wyniki uzyskane w zakresie metodologii badań regionalnych obejmują 4 grupy zagadnień.

W pierwszej grupie, mającej znaczenie dla rozwoju podstaw teoretycznych regionu i regionalizacji, opracowano:

1. próbę systematyzacji koncepcji regionu na podstawie kryteriów semantycznych dotyczących odniesienia przedmiotowego konstruktów pojęciowych,
2. analizę i interpretację podstawowych kontrowersji dotyczących koncepcji i funkcji klasyfikacji, co prowadzi do ustalenia kryteriów poprawności klasyfikacji i jej efektywności w kategoriach poznawczych.

W drugiej grupie zagadnień, dotyczącej podstaw źródłowych (obserwacyjnych i wtórnych) analizy regionalnej, wyróżniają się opracowania charakteryzujące specyfikę metod ustalania faktów w badaniach regionalnych. Zawierają one:

1. określenie roli obserwacji w badaniach regionalnych, oraz analizę zakresu i form zbierania informacji w celu uchwycenia aspektów społecznych rzeczywistości,
2. propozycję opracowania układu jednostek podstawowych (w postaci elementarnych układów dojazdów do pracy) dla banku danych regionalnych oraz próbę rozwiązania problemu konstrukcji optymalnego przestrzennego układu jednostek statystycznych metodą zerojedynkowego programowania liniowego,
3. zastosowanie pośrednich mierników powiązań społeczno-ekonomicznych w postaci wskaźników natężenia ruchu i dostępności przestrzennej jako kryterium delimitacji mikroregionów,
4. opracowanie algorytmu wyboru i badania reprezentatywności statystycznej wskaźników poziomu życia w analizie regionalnej zmienności

oddziaływania wzrostu gospodarczego na kształtowanie się poziomu życia ludności.

W trzeciej grupie - metod i modeli struktury systemów regionalnych, sformułowano podstawy matematyczno-statystyczne tych metod, określono ich specyficzne własności i główne aspekty poznawcze oraz oceniono warunki zastosowania i przydatność. W badaniach rozwinięto i zastosowano metody matematyczno-statystyczne, m.in.: metody analizy wielozmiennej, metody taksonomiczno-numeryczne, modele regresji. Główne wyniki sprowadzają się do:

1. modyfikacji koncepcji regresyjnego modelu grawitacji i potencjału w procedurze delimitacji funkcjonalnego regionu miejskiego,
2. sformułowania modelu trendu powierzchniowego w układzie biegunowym jako metody weryfikacji granic regionu miejskiego,
3. rozwinięcia koncepcji zastosowania wielozmiennej analizy wariancji do weryfikacji hipotez zróżnicowania struktury regionalnej,
4. opracowania koncepcji analizy Q, opartej na założeniach topologii algebraicznej i jej zastosowania do strukturalizacji systemu regionalnego,
5. zastosowania analizy głównych składowych i metody kanonicznej do wyodrębnienia istotnych układów zależności w strukturze systemu regionalnego oraz określenia związków między systemami rodzajowymi,
6. analizy porównawczej trzech metod regionalizacji: metody odległości funkcjonalnej opartej na analizie łańcuchów Markowa, analizy czynnikowej wyższego rzędu i metody maksymalizacji wewnątrzgrupowych powiązań (intramax), przeprowadzonej z punktu widzenia ich własności systemowych.

W czwartej grupie metod badania zmian struktury regionalnej głównym osiągnięciem jest wprowadzenie analizy wariancji w ujęciu profilowym do badania serii czasoprzestrzennych, co stworzyło podstawę do rozwinięcia podejścia dynamicznego. Analiza profilowa służy do rekonstrukcji procesu zmian systemu regionalnego zarówno w aspekcie istotnych wymiarów strukturalnych, okresów intensywnych zmian jak i w kategoriach ich zasięgu przestrzennego, co w konsekwencji pozwala określić strukturę esencjalną, reprezentującą istotne składniki zmienności systemu regionalnego.

Merytorycznie wyniki obejmują liczne zaganienia dotyczące charakterystyki struktury regionalnej woj. poznańskiego i krajowego systemu regionalnego oraz funkcji jakie pełnią systemy rodzajowe w kształtowaniu tej struktury.

Temat 3: Metody probabilistyczne w analizie przestrzennej. Kierownik - prof. dr hab. Mirosław Krzyśko.

Wyniki obejmują 5 głównych grup:

- a) grafy i grafy losowe,
- b) analiza dyskryminacyjna,
- c) szeregi czasowe,
- d) procesy Markowa,
- e) algorytmy metod statystyki matematycznej z programami komputerowymi.

Prace z czterech pierwszych grup tematycznych były pisane pod kątem rozszerzenia wiedzy teoretycznej, przydatnej w społeczno-ekonomicznej analizie przestrzennej. Prace z grupy piątej zawierają algorytmy różnych metod statystyki matematycznej wraz z programami na maszyny cyfrowe R-32, napisanymi w języku FORTRAN - IV. W konstrukcji algorytmów autorzy korzystali z najnowszych wyników teoretycznych uzyskanych w metodach wielowymiarowych statystyki matematycznej oraz graficznej prezentacji danych liczbowych.

- a) Prace z dziedziny teorii grafów mogą stanowić istotne wzmocnienie teoretyczne analizy systemowej w geografii. Osiągnięto bowiem wiele nowych wyników odnoszących się zarówno do deterministycznej jak i probabilistycznej natury grafów. Rozważono przede wszystkim:
 1. struktury sieciowe: ich porównywanie, przepływy w sieciach, losowe sieci dopływów, spójność sieci transportowych oraz acykliczne struktury sieciowe;
 2. odwzorowania losowe: spójność odwzorowań oraz procesy epidemiczne w grafach odwzorowań losowych;
 3. grafy losowe: cykle w grafach skierowanych, spójność, stopnie wierzchołków, indukowane podgrafy w grafie losowym, spójność losowych skierowanych grafów półregularnych, grafy znakowane oraz miary podobieństwa struktur reprezentowanych przez drzewa.
- b) Prace drugiej grupy tematycznej dotyczą istotnych zagadnień związanych z identyfikacją i klasyfikacją w geografii. Uzyskane rozwiązania są efektywne i mogą znaleźć zastosowanie np. przy przydzielaniu pewnych obszarów do regionów geograficznych wówczas, gdy ich przynależność nie jest oczywista i gdy są one charakteryzowane wieloma cechami obserwowanymi w ustalonym momencie czasowym lub w wielu momentach czasowych. Zajmowano się następującymi zagadnieniami:
 1. analiza dyskryminacyjna wielowymiarowych procesów stochastycznych: bayesowska metoda klasyfikacji wielowymiarowych procesów AR i ARMA, równoważne postacie funkcji dyskryminacyjnej, dokładne i asymptotyczne rozkłady prawdopodobieństwa funkcji dyskryminacyjnej, klasyfikacje szeregów czasowych w przestrzeni zmiennych dyskryminacyjnych;

2. metody analizy dyskryminacyjnej dla mieszanin cech ciągłych i dyskretnych: probitowe funkcje dyskryminacyjne, reguły klasyfikacyjne oparte na testowaniu hipotez;
3. nieparametryczne metody klasyfikacji: estymatory nieznanych funkcji gęstości prawdopodobieństwa, dobór optymalnej wartości parametru swobodnego tkwiącego w każdym estymatorze funkcji gęstości, metody szacowania prawdopodobieństwa błędnego zaklasyfikowania.
- c) Metody prezentowane w pracach tej grupy tematycznej są bardzo interesujące dla zastosowań przestrzenno-ekonomicznych i geograficznych, gdyż dopuszczają charakterystykę obiektów szeregiem czasowym wielu zmiennych, zamiast jednym wektorem zawierającym pojedyncze obserwacje zmiennych. W pracach tych za model zależności przyjęto model autoregresji dowolnego, skończonego rzędu. Rozważono:
 1. estymatory parametrów, wyznaczanie rzędu oraz predykcję wielowymiarowym modelem autoregresji;
 2. jednokierunkową analizę wariancji szeregów czasowych przy znanej i nieznannej wariancji.
- d) W pracach tej grupy tematycznej zostały podane pewne zastosowania sterowanych łańcuchów Markowa oraz omówione własności niejednorodnego procesu semimarkowskiego i jego zastosowania w teorii migracji.
- e) Prace z tej grupy tematycznej zawierają opisy wielu najnowszych metod statystycznych w postaci algorytmicznej. Zamieszczone programy w języku FORTRAN-IV umożliwiają realizację przedstawionych metod na maszynach cyfrowych Jednolitego Systemu. Programy te są niezwykle przydatne przy analizie statystycznej zebranego materiału liczbowego jako podstawy większości badań przyrodniczych. Działanie programów zilustrowano na przykładzie danych pochodzących z badań geograficznych. Napisano programy realizujące następujące metody statystyczne:
 1. regresję wielokrotną: wielokrotna regresja krzywoliniowa i badanie w niej efektów oraz badanie równań regresji metodą jednoczesnego testowania wielu hipotez;
 2. analizę skupień: metody grupowania hierarchicznego, grupowanie średnich w ANOVA;
 3. wielowymiarową analizę wariancji: MANOVA dla klasyfikacji pojedynczej;
 4. analizę dyskryminacyjną: klasyfikacja obserwacji nieparametrycznymi funkcjami klasyfikującymi;
 5. graficzną prezentację danych: kreślenie na digigrafie funkcji $z = f(x, y)$, powierzchni izarytmicznych dla nieregularnego układu punktów oraz elips ufności.

Wiele z przedstawionych opracowań zostało opublikowanych w czasopiśmie probabilistycznych i statystycznych o zasięgu międzynarodowym. Na szczególną uwagę zasługują wyniki: 1) Mirosława Krzyśko dotyczące analizy dyskryminacyjnej wielowymiarowych szeregów czasowych (nowe, kompleksowe opracowanie tego zagadnienia) oraz 2) dotyczące grafów losowych Michała Karońskiego oraz Zbigniewa Palki.

Temat 4: Zasady organizacji dynamicznych systemów przestrzenno-gospodarczych. Kierownik tematu i autor - prof. dr hab. Ryszard Domański

Głównym wynikiem pracy jest teoretyczna rekonstrukcja przestrzennej organizacji systemów regionalnych, oparta na koncepcji przestrzennej samoorganizacji. W części normatywnej pracy, koncepcja ta jest powiązana z modelami optymalizacyjnymi wyrażającymi postulaty planowania przestrzennego. Punktem wyjścia koncepcji przestrzennej samoorganizacji są trzy następujące hipotezy:

1. Przestrzenna samoorganizacja wynika ze sposobu funkcjonowania i rozwoju gospodarki w warunkach występowania nieliniowego wzajemnego oddziaływania oraz zróżnicowania występującego między gałęziami i regionami. Te szczególne warunki wywołują przepływy dóbr, ludzi i informacji niezbędne dla budowy i podtrzymania porządku funkcjonalnego i przestrzennego, który utożsamiamy z samoorganizacją.
2. Przekształcenie przestrzennej organizacji lub inaczej przestrzenna reorganizacja dokomuje się wskutek zasadniczych zmian relacji gospodarczych i przestrzennych pod wpływem impulsów o bardzo dużej sile oddziaływania.
3. Przestrzenna organizacja i jej przekształcenia wykazują tendencje do rosnącej komplikacji. Równolegle jednak występują tendencje do uproszczenia organizacji.

Koncepcja ta odpowiada sytuacji, jaką tworzy samodzielność przedsiębiorstw oraz rozszerzenie uprawnień rad narodowych przy zachowaniu strategicznej roli planowania centralnego.

Na koncepcji przestrzennej samoorganizacji opiera się budowa dynamicznego modelu symulacyjnego przestrzennej organizacji regionu, który stanowi jeden z wyników pracy. Model ten, wypróbowany na maszynie cyfrowej, pozwala nie tylko na rekonstrukcję procesów rozwoju systemu regionalnego, lecz również na prowadzenie eksperymentów zmierzających do poznania istotnych właściwości tego systemu. Przy zastosowaniu tego modelu zbadano, jak zmienia się stabilność przestrzennej organizacji, gdy system ulega komplikacji. Poczyniono przy tym obserwację, która pozwala na zmodyfikowanie ważnego twierdzenia nauk przestrzennych, mianowicie twierdzenia dotyczącego współzależności rozwoju podsystemu osadniczego i podsystemu transportowego. Wykazano, że nawet małe różnice stabilności obu podsystemów wytwarzają szczelinę w ich współzależ-

ności, która rozszerza się wskutek działania sprzężeń zwrotnych. W rezultacie w dłuższym okresie współzależność może nie zacieśniać się, a przeciwnie - słabnąć.

Zbadanie mechanizmu przestrzennej organizacji systemu regionalnego umożliwiło podjęcie prac nad optymalizacją tego systemu. Opracowanie i wypróbowanie optymalizacyjnego modelu przestrzennej organizacji należy do najistotniejszych wyników pracy. Charakterystyczną cechą modelu jest to, iż optymalizuje on łącznie i równocześnie trzy podsystemy składające się na przestrzenną organizację: miasta, transport i obszary rolnicze. Jest to zarazem główną zaletą modelu. Modele wcześniejsze optymalizowały zwykle poszczególne podsystemy przy założeniu, że pozostałe podsystemy są dane i określone. Model wypróbowano na maszynie cyfrowej przy różnych założeniach dotyczących przestrzennych preferencji ludności, przedsiębiorstw przemysłowych i gospodarstw rolnych.

Zagadnienie optymalizacji komplikuje się, gdy oprócz relacji gałęziowych i przestrzennych uwzględnia się hierarchiczny układ systemu regionalnego. Rozwiązano je dla systemu hipotetycznego, przy użyciu maszyny cyfrowej, przez dekompozycję układu hierarchicznego na kilka szczebli oraz optymalizację celów właściwych tym szczeblom. Najpierw zoptymalizowano cele szczebla krajowego. Uzyskane wyniki weszły następnie jako dane do modelu szczebla miejskiego. Trzecim szczeblem, którego cele zoptymalizowano, był szczebel infrastruktury komunalnej.

Praca należy do badań podstawowych skierowanych. Wyniki mają znaczenie dla rozwoju mało zaawansowanej teorii przestrzennej organizacji systemów regionalnych. Znaczenie to polega na wprowadzeniu do badań koncepcji przestrzennej samoorganizacji, rekonstrukcji procesu rozwoju przestrzennej organizacji za pomocą modelu symulacyjnego, zbadaniu relacji między komplikowaniem się i stabilnością przestrzennej organizacji, modyfikacji twierdzenia dotyczącego współzależności podsystemów osadnictwa i transportu, zbudowaniu i wypróbowaniu optymalnego modelu przestrzennej organizacji, a także optymalnego modelu układu hierarchicznego. Wyniki te mają także potencjalne znaczenie praktyczne jako wkład do podstaw planowania przestrzennego. Są przyczynkami do rozwoju: 1) metod przewidywania procesów rozwoju przestrzennej organizacji; 2) metod sterowania przestrzennym zagospodarowaniem (Istotne jest tu zwłaszcza badanie stabilności przestrzennej organizacji. Im bardziej system jest niestabilny, tym większy musi być zakres interwencji układu sterującego. W wyniku eksperymentów okazało się, że wzrost skoncentrowany, rosnąca centralność przestrzennej organizacji, wzrost spójności i restrukturalizacji porządku hierarchicznego czynią system mniej stabilny, podczas gdy wzrost policentryczny i migracje sprzyjają jego stabilności); 3) metodyki podejmowania decyzji w zagadnieniach dotyczących przestrzennej organizacji. Znaczenie opracowanych i wypróbowanych modeli optymalizacyjnych polega na tym, że wyprowadzając z warunków społeczno-gospodarczych wszystkie trzy wymiary przestrzennej organizacji (punkty, linie, powie-

rzchnie) są krokami w kierunku stworzenia teoretycznych podstaw planowania integralnego.

Temat 7: Podstawy metodologiczne oceny środowiska geograficznego.
Kierownik tematu - prof. dr hab. Zbyszko Chojnicki

Temat ten obejmuje cztery zadania: 1) Teorię ocen środowiska materialnego na potrzeby racjonalnego gospodarowania w przestrzeni przyrodniczej; 2) Kryteria i metody oceny środowiska geograficznego z punktu widzenia potrzeb gospodarki przestrzennej; 3) Metody oceny środowiska geograficznego w różnych typach krajobrazowych oraz 4) Metody oceny środowiska geograficznego na potrzeby rekreacji.

1. Teoria ocen środowiska materialnego na potrzeby racjonalnego gospodarowania w przestrzeni przyrodniczej, której autorem jest A. S. Kostrowicki składa się z trzech części. W części pierwszej "Podstawowe założenia teorii ocen w kontekście jej stosowności w badaniach interakcji człowiek-środowisko omówiono relacje między teorią wartości i jakości; na tym tle przedstawiono istotę systemów ocen oraz stosowane w nich kryteria immanentne i decyzyjne oraz zagadnienie obiektywności ocen. Wychodząc z założenia, że ocenianie jest subiektywną relacją między podmiotem oceniającym a przedmiotem ocenianym przedstawiono klasyfikację ocen, dzieląc je na absolutne (aksjometyczne) i relatywne (standaryzowane). Określono też tzw. kryteria oceny (autoteliczne, instrumentalne i decyzyjne) wyróżniając wśród tych ostatnich 14 typów preferencji wyboru oraz omówiono techniki oceniania (jakościowe i ilościowe) w ich powiązaniu z założeniami teorii wartości, jakości i użyteczności.

W części drugiej "System człowiek-środowisko jako obiekt badań aksjologicznych" zawarto rozważania dotyczące teoretycznych podstaw wydziałania, kwalifikowania i stosowania podejścia systemowego w badaniach geograficznych. Po omówieniu pozytywów i negatywów ujęcia redukcjonistycznego i holistycznego w aksjologii środowiskowej (autor preferuje podejście holistyczne) przedstawiono układ "człowiek-środowisko" jako aksjologiczny system o zachowaniu celowym. Autor - koncentrując się na tzw. systemach użytkowych, tj. stworzonych przez człowieka do realizacji określonych celów (systemy autoteliczne nie wchodzą w sferę zainteresowań gospodarki przestrzennej) - przedstawił zróżnicowanie typów tych systemów, ich celów, kryteriów oraz skutków jakie funkcjonowanie tych układów niesie zarówno dla samego systemu jak i dla jego otoczenia. Zwrócił również uwagę na rolę przestrzeni i praw nią rządzących jako jednego z podstawowych elementów systemu. Następnie omówiono teoretyczne podstawy strukturalizacji systemów "człowiek-środowisko" i na tym tle zarysowano propozycje typologii i klasyfikacji tych układów w ujęciu rzeczowym i przestrzennym.

Część trzecia "Geologiczne, społeczne i ekonomiczno-gospodarcze systemy ocen środowiska w badaniach przestrzennych" przedstawia konkretny model badań aksjologicznych, szczególnie przydatny w badaniach systemu "człowiek-środowisko". Obiektem badań w omawianym modelu są przyrodniczo-techniczne systemy przestrzenne, przedmiotem zaś - ocena i wartościowanie przepływów materialno-energetycznych i informacyjnych zarówno wewnątrz tych systemów (tj. między podsystemami) jak i między nimi a ich otoczeniem. W rozdziale tym omówiono kolejno: typologiczne zróżnicowanie tych systemów, kryteria I, II i III rzędu, strukturę morfologiczną i funkcjonalną. Celem nadrzędnym badań przyrodniczo-technicznych systemów przestrzennych jest ocena zachowania się systemu, co wymaga objęcia badaniami wzajemnych relacji między 5 podsystemami terytorialnymi: przyrodniczym, społecznym, gospodarczym, sterowania i zarządzania oraz samą przestrzenią. Dopiero poznanie tych podsystemów łącznie określa sposób zachowania się systemu jako całości. Omówiono też szczegółowo model systemu oraz podstawowe zasady pomiaru i oceny interrelacji między poszczególnymi podsystemami oraz w ich obrębie - między podsystemami II, III, n-tego rzędu. Ujęcie takie stanowi więc określoną koncepcję badawczą, adekwatną do potrzeb oceny i racjonalizacji gospodarowania zasobami przyrody w przestrzeni geograficznej.

2. Kryteria i metody oceny środowiska geograficznego z punktu widzenia potrzeb gospodarki przestrzennej (autorzy: J. Parysek, B. Głębocki)

Wynikiem opracowania jest przegląd, porównanie i krytyczna ocena stosowanych w praktyce metod i kryteriów wartościowania środowiska geograficznego oraz przedstawienie propozycji nowych rozwiązań w tej dziedzinie z ujęciem systemowym włącznie.

- 1) Ustalono, że ocena własności środowiska w praktyce planistycznej nawiązuje do wytycznych do opracowania planu przestrzennego zagospodarowania oraz aktów prawnych dotyczących planowania i ochrony środowiska. W takim ujęciu sam proces oceny przebiega na zasadzie negatywnej selekcji i eliminowaniu pewnych obszarów z pewnych form użytkowania.
- 2) Przedstawiono teoretyczne i metodologiczne aspekty oceny środowiska uwzględniające między innymi określenie kryteriów: ekologicznych, wartościowych, przeznaczenia, ekonomicznych i normatywnych oraz związki jakie zachodzą między tymi kryteriami a specyficznymi formami użytkowania ziemi. Wyodrębniono także grupy metod oceny własności środowiska (opisowe, kwalifikacyjne, bonitacyjne, geobotaniczne, bilansowe i ilościowe).
- 3) Określono podstawowe aspekty praktycznego zastosowania kryteriów i metod oceny środowiska z punktu widzenia różnych form jego użytkowania (zabudowa przemysłowa, cele mieszkaniowe, użytkowanie rolnicze, leśne, przeznaczenie terenu na cele składowo-magazynowe,

użytkowanie turystyczno-rekreacyjne itp.) wraz ze wskazaniem na ograniczenia tych zastosowań.

- 4) Proponowane kryteria i metody oceny odniesiono do funkcjonującego w Polsce systemu planowania przestrzennego. Wskazując na istniejące rozbieżności, przedstawiono propozycje rozwiązań uwzględniających: cele, szczebel, horyzont czasowy planu oraz występujące w tym zakresie ograniczenia.
5. Zaprezentowano systemowy model środowiska życia człowieka oraz odniesiono postulowane kryteria oceny do poszczególnych składników tego systemu, tj.: biofizycznego, psychospołecznego, techniczno-produkcyjnego i przyrodniczego. Wskazano także na powiązania kryteriów z problematyką oceny stopnia zaspokojenia podstawowych potrzeb człowieka (warunki ekologiczne, wyżywienie, potrzeby wyższego rzędu) oraz ograniczenia tkwiące w strukturze planowania, mentalności podmiotów gospodarczych, sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju itp.

3. Metody oceny środowiska geograficznego w różnych typach krajobrazowych (autorzy: D. Sołowiej, A. Mizgajski) zawierają opracowanie metod oceny środowiska przyrodniczego na potrzeby planowania przestrzennego oraz problematyki informacji fizycznogeograficznej jako podstawy planowania. Na wstępie przedstawiono krytycznie procedurę badawczą oceny środowiska w tradycyjnym ujęciu fizjografii planistycznej. Problemy teoretyczne zostały zilustrowane konkretnymi przykładami z terenu Wielkopolski i Wyspy Wolin. Podstawą analizy jest zagadnienie relacji między skalą opracowania i gęstością informacji o komponentach przyrody, a kryteriami oceny środowiska przyrodniczego. Na tym tle sformułowano koncepcję kartograficznego ujęcia przyrodniczych uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego, uwzględniając obecne i perspektywiczne konflikty między formami użytkowania terenu, jak również względnych barier przyrodniczych dla poszczególnych form wykorzystania terenu. Problemy te zostały opracowane dla regionu (1:100 000), dla gminy (1:25 000) oraz w dużej skali (1:10 000). Prace te uwypukliły rolę geografa fizycznego jako eksperta, którego zadaniem jest dostarczenie, w czytelnej dla planisty formie, przesłanek przyrodniczych a nie rozstrzygnięcia o przeznaczeniu określonego obszaru. Oprócz kwalifikacji merytorycznych geografa-eksperta o poziomie jego "wytworów" decyduje zakres dostępnych informacji wyjściowych w postaci analitycznych map geokomponentów w odpowiednich skalach.

4. Metody oceny środowiska geograficznego na potrzeby rekreacji (autor: E. Biderman) zawierają analizę kryteriów, zasad i metod oceny środowiska geograficznego z punktu widzenia potrzeb przystosowywania środowiska przyrodniczego do celów rekreacji, jak również kształtowania infrastruktury materialno-technicznej. Kompleksowa, zintegrowana ocena "środowiska" rekreanta (czyli szerzej turysty) zawiera ocenę środowiska zarówno przyrodniczego, jak również ekonomicznego, technicznego

oraz społecznego i kulturalnego. Metody oceny przydatności środowiska przyrodniczego do celów rekreacji obejmują: 1) metody waloryzacji (głównie bonitacji) poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego bądź kompleksowej, 2) metody badania chłonności, 3) metody badania pojemności i 4) metody analizy macierzy wzajemnych powiązań terytorialnych systemów rekreacyjnych. W badaniach warunków ekonomicznych i technicznych obszarów i miejscowości o walorach rekreacyjnych na czoło wysuwają się metody badania dostępności komunikacyjnej oraz metody poziomu zagospodarowania, głównie stopnia wyposażenia w bazę noclegową oraz jej funkcjonowania.

Grupa tematyczna 03

PRZEMIANY STRUKTURALNE W GOSPODARCE NARODOWEJ
I REGIONALNEJ A UKŁADY PRZESTRZENNE PRODUKCJI I USŁUG

Kierownik: prof. Andrzej Wróbel - IGiPZ PAN

Opracował: prof. Andrzej Wróbel

W ramach planu prac grupy tematycznej zrealizowano sześć tematów badawczych:

1. "Ewolucja struktury gałęziowej gospodarki regionalnej" (kier. prof. A. Wróbel);
2. "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa" (kier. prof. J. Kostrowicki);
3. "Ocena aktualnego stanu rozmieszczenia przemysłu" (kier. prof. S. Misztal);
4. "Prawidłowości rozmieszczenia usług i modele normatywne w skali regionów i aglomeracji miejskich" (kier. dr L. Mazurkiewicz);
5. "Transport a organizacja przestrzenna gospodarki" (kier. prof. T. Lijewski, dr Z. Taylor);
6. "Korzyści zewnętrzne jako czynnik kształtowania struktur przestrzennych" (kier. prof. J. Regulski).

Poniżej przedstawiono główne wyniki badań w ramach poszczególnych tematów.

1. Ewolucja struktury gałęziowej gospodarki regionalnej

Prowadzono prace w dwóch zadaniach badawczych. Badania wykonane w ramach zadania "Przemiany strukturalne w gospodarce regionalnej a układy przestrzenne produkcji i usług" (prof. A. Wróbel) objęły:

a) teoretyczne ujęcie oddziaływania zmian struktury sektorowo-gałęziowej na zmiany jej struktury regionalnej w perspektywie "koncentracja - dekoncentracja",

b) empiryczne opracowanie tego zagadnienia dla Polski lat 1970-1978, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii wzajemnych relacji między strukturalnymi zdeterminowanymi tendencjami do koncentracji a polityką wyrównywania międzyregionalnych różnic stopnia rozwoju gospodarczego.

Główna część wyników tych badań została zawarta w studium "Ewolucja struktury gałęziowej gospodarki Polski a rozwój regionalny" (nagroda Sekretarza Naukowego PAN w roku 1983). W pracy tej zastosowano m.in. tzw. "analizę przesunięć i udziałów" ("shift-share analysis") w odniesieniu zarówno do sektorów gospodarki jak też w ujęciu bardziej szczegółowym - do gałęzi sektora przemysłowego. W dalszych badaniach posłużono się również porównaniem gospodarki Polski i Hiszpanii, ujawniającym jak odmienne strategie rozwoju gospodarczego kraju i związana z nimi odmienność cech strukturalnych wzrostu oddziaływały na przebieg procesów rozwoju regionalnego.

W wyniku badań stwierdzono m.in., że polityka rozwoju regionalnego prowadzona w Polsce w badanym okresie nie zrównoważyła całkowicie zdeterminowanych strukturalnie tendencji do większej koncentracji ludności i zatrudnienia w regionach wysoko rozwiniętych, spowodowała jednak wyraźne ograniczenie tych tendencji i przyczyniła się do częściowego wyrównania międzyregionalnych różnic w poziomie dochodów ludności. W ten sposób osiągnięto w Polsce stosunkowo znaczny stopień "równowagi przestrzennej" w rozwoju regionalnym.

Przeprowadzone badania zwróciły jednocześnie uwagę na to, że do osiągnięcia tego znacznego stopnia "równowagi przestrzennej" przyczyniły się w niemałej mierze specyficzne warunki związane z pewnymi cechami strukturalnymi procesów wzrostu gospodarczego w Polsce, a przede wszystkim: ekstensywny charakter wzrostu i bardzo znaczna rola przemysłu w rozwoju gospodarczym, a co za tym idzie - dysproporcje w podziale środków inwestycyjnych na korzyść tego sektora, a więc dysproporcje, których negatywne konsekwencje ujawniły się szczególnie jaskrawo w drugiej połowie lat siedemdziesiątych.

W ramach tematu prowadzone były również prace dr. K. Dramowicza na temat nierównomierności rozwoju regionalnego. Dotyczyły one z jednej strony próby teoretycznej interpretacji powstawania nierówności regionalnych, z drugiej zaś - rzeczywistych zmian w międzyregionalnym zróżnicowaniu stopnia rozwoju w Polsce w latach 1970-tych. Stwierdzono m.in.,

że niektóre dysproporcje rozwoju regionalnego nasiliły się w latach 1976-1980.

2. Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa

Ten obszerny temat obejmował pięć zadań badawczych. W ramach pierwszego zadania "Podstawy planowania racjonalnej gospodarki ziemią w rolnictwie" jedną z ciekawszych prac było studium prof. J. Góralczyka (Instytut Śląski w Opolu) pt. "Regionalne modele wydajnego rolnictwa". Autor stosując rachunek regresji wielorakiej tworzy regionalne modele wydajnego rolnictwa w skali województw, zaznaczając, że metoda ta może być stosowana także dla gospodarstw rolnych. Praca ta jest próbą stworzenia metody optymalizacji rolniczego użytkowania ziemi - problemu wciąż jeszcze nierozwiązanego.

Z racjonalnym wykorzystaniem ziemi wiąże się zagadnienie wzrostu zdolności produkcyjnej ziemi rozpatrywane od strony szeroko rozumianych zagadnień melioracyjnych. Badania doc. J. Makowskiego wykazały zarówno dużą efektywność melioracji jak ich niezastępowalność w zwiększeniu plonów. Nowym elementem brany pod uwagę w analizie są wyniki masowych chemiczno-rolniczych badań odczynu gleb oraz badań związanych z oceną potrzeb ich wapnowania i magnezowania.

Na uwagę zasługują prace wykonane przez doc. Z. Baranowskiego poruszające problem strat w produkcji rolnej powstających na skutek przeznaczania gruntów na cele nierolnicze. Na podstawie materiałów dotyczących gospodarstw i gmin woj. opolskiego dokonano szacunku strat spowodowanych błędami i nieprawidłowościami w rolniczym użytkowaniu ziemi oraz ubytkami ziemi rolniczo-użytecznej. Próbowano także ocenić możliwości zmniejszenia tych strat. Wyniki prac mogą mieć duże znaczenie praktyczne. Walory praktyczne mają także prace mgr R. Zagórskiej-Młodkowskiej na temat zdrowotności roślin uprawnych (ziemniaka i pszenicy). Analiza umożliwiła wydzielenie rejonów porażenia pszenicy oraz rejonów nasilenia wirusów na ziemniakach.

Badania metodyczne i porównawcze organizacji przestrzennej rolnictwa kierowane przez prof. J. Kostrowickiego są kontynuacją rozpoczętych w poprzednim planie badań, których celem było wypracowanie metod i technik badań syntetycznych i porównawczych rolnictwa.

Prace koncentrowały się na doskonaleniu podstaw metodologicznych typologii rolnictwa, opracowaniu mapy typów rolnictwa Europy, a także na klasyfikacji systemów użytkowania ziemi oraz ocenie stosowalności metod matematycznych do badań przestrzennych rolnictwa.

Głównym celem badań dotyczących stosowalności metod ilościowych była ocena możliwości zastosowań technik i metod taksonomicznych oraz innych metod ilościowych do badań przestrzennych rolnictwa i na tej podstawie wybór metod dających najlepsze wyniki.

Wyniki badań prowadzonych przez dr K. Bielecką i mgr. M. Paprzyckiego poszerzyły wiedzę o efektywności zastosowań różnych miar podobieństw (analiza czynnikowa, metody taksonomiczne) w badaniach syntetycznych rolnictwa.

Kontynuowano prace nad doskonaleniem metod typologicznych stosowanych w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa (prof. J. Kostrowicki). Założenia i metodę typologii oraz procedurę typologiczną przedstawiono w różnych publikacjach w językach polskim i angielskim, a także prezentowano parokrotnie na forum międzynarodowym.

Próbą zastosowania tych metod było opracowanie mapy typów rolnictwa Europy. Zgromadzony w wyniku współpracy z geografami z krajów europejskich materiał statystyczny dotyczący rolnictwa europejskiego stał się podstawą opracowania wskaźników, a następnie kodów dla poszczególnych jednostek badawczych wszystkich krajów. Te z kolei, przez porównanie ich przy pomocy komputera z ustalonymi poprzednio kodami-modelami pozwoliły na określenie typów rolnictwa w Europie i opracowanie mapy typów rolnictwa Europy. Mapa ta w skali 1:2,5 mln została wydrukowana w formie 9 arkuszy przez Wydawnictwa Geologiczne.

Jest to pierwsza próba przedstawienia tak bogatej i złożonej problematyki w skali całej Europy. Mapa ta, ze względu na zakres tematyki, zastosowanie nowej metody badawczej i oryginalną interpretację kartograficzną, ma duże walory metodyczne i poznawcze (zespół autorski pod kierunkiem J. Kostrowickiego otrzymał za nią nagrodę Sekretarza Naukowego PAN w 1984 r.).

Uwieńczone powodzeniem prace nad mapą typów rolnictwa Europy stwarzają podstawy metodyczne do opracowania w niedalekiej przyszłości mapy typów rolnictwa świata, oczywiście już w innej skali i o innym stopniu szczególności.

Trzeci podstawowy nurt badań w temacie 2 dotyczył przemian struktury przestrzennej rolnictwa Polski. Badania te są kontynuacją prac prowadzonych w poprzednich planach badań przez dr. R. Szczęsnego. Celem tych badań jest analiza corocznych przemian w rolnictwie polskim w odniesieniu do całego rolnictwa indywidualnego i uspołecznionego w układzie województw. Rezultatem tych badań jest praca "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1970-1980".

Uzyskane wyniki ujawniają jak bardzo niestabilne okazało się to dziesięciolecie dla rolnictwa. Na przykład w rolnictwie indywidualnym, po dynamicznym rozwoju w latach 1970-1975 i widocznym przechodzeniu od rolnictwa tradycyjnego półsamozaopatrzeniowego lub półtowarowego do rolnictwa rynkowego, nastąpił od roku 1976 regres, powodujący powrót na niektórych terenach do rolnictwa tradycyjnego. W rolnictwie państwowym przemiany zachodziły odmiennie, w latach 1970-1978 miał miejsce rozwój uwidoczniający się przede wszystkim we wzroście intensywności i produktywności rolnictwa, a dopiero w latach 1979-80 nastąpiło zahamowanie i regres.

Na podkreślenie zasługuje również kolejne studium dr. Szczęsnego "Struktura przestrzenna rolnictwa indywidualnego w latach 1980-1983", w której autor analizuje sytuację w rolnictwie indywidualnym na początku lat osiemdziesiątych. Wskazuje ono na pogłębiający się regres w rolnictwie indywidualnym. Największe zmiany zaszły w centralnej i południowej Polsce, gdzie na wielu obszarach nastąpiło dalsze cofanie się tradycyjnego rolnictwa półtowarowego, a nawet samozaopatrzeniowego, reprezentującego gospodarstwa ludności dwuzawodowej produkującej głównie na własne potrzeby.

Kolejne opracowanie dotyczy organizacji przestrzennej rolnictwa Polski (kier. dr R. Kulikowski). Badania te dotyczyły zróżnicowania przestrzennego rolnictwa indywidualnego w Polsce w skali gmin. Przedmiotem analizy stały się wybrane cechy rolnictwa: struktura agrarna, użytkowanie ziemi, niektóre nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej, chów zwierząt oraz cechy produkcyjne rolnictwa.

Badania struktury agrarnej Polski (dr W. Tyszkiewicz) pozwoliły na przeprowadzenie szczegółowej analizy przebiegu zmian struktury wielkości gospodarstw w Polsce w okresie powojennym, ze szczególnym uwzględnieniem lat 1950, 1960, 1970 i 1983. Analiza dotyczyła zarówno zmian wielkościowych jak i zmian form własnościowych i władania ziemi, a także określała kierunki przemian.

Nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej w rolnictwie indywidualnym były przedmiotem analizy prowadzonej przez dr B. Galczyńską. Bardzo niepokojące wyniki dała zwłaszcza analiza poziomu wykształcenia ludności rolniczej, ujawniająca trwające do dziś różnice regionalne w poziomie wykształcenia, wynikające z historycznych uwarunkowań rozwoju poszczególnych obszarów kraju. Znaczne braki w wykształceniu, często nawet podstawowym, w dużym stopniu ograniczają proces modernizacji rolnictwa.

Przedmiotem analizy i badań były także wzajemne relacje pomiędzy efektami produkcyjnymi w rolnictwie a poziomem kultury rolnej mierzonej poziomem wykształcenia ludności pracującej głównie w rolnictwie, oraz pomiędzy efektami produkcyjnymi a strukturą wielkościową gospodarstw (prace wspólne B. Galczyńskiej i R. Kulikowskiego).

Badania dotyczące rolnictwa Polski, analizowanie jego problemów i kierunków przemian wymagają także szerszego spojrzenia, a mianowicie ujęcia tej problematyki na tle ogólnoswiatowych tendencji rozwoju rolnictwa. Zagadnieniem tym zajął się doc. J. Wierzbicki. Niestety z przyczyn obiektywnych zostało ono opracowane w znacznie ograniczonym zakresie w pracy "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w świetle światowych tendencji rozwoju rolnictwa". Zdaniem autora "przemiany rolnictwa Polski przebiegają podobnie jak w innych krajach europejskich, jednak z opóźnieniem i znacznie wolniej wskutek o wiele powolniejszych międzysektorowych przełyków ludności spowodowanych z jednej strony przez ciągle wysoki przyrost naturalny, a z drugiej - małą chłonność

siły roboczej przez pozarolnicze działy gospodarki i powolnym rozwojem budownictwa mieszkaniowego w miastach".

3. Ocena aktualnego stanu rozmieszczenia przemysłu

Podsumowaniem badań wykonanych w tym temacie była praca wykonana pod kierunkiem prof. S. Misztala "Zmiany struktury gałęziowo-przestrzennej przemysłu Polski w latach 1975-1980". W opracowaniu tym, posługując się danymi jednostkowymi odnoszącymi się do poszczególnych zakładów przemysłowych, wykazano, że w latach 1975-1980 po raz pierwszy od 1945 r. w rozwoju przemysłowym Polski pojawiły się tendencje diametralnie różne od tendencji we wcześniejszych okresach planów wieloletnich. Niewielki przyrost zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle przemysłowym przy znacznym przyroście ludności był przyczyną pojawienia się procesu dezindustrializacji kraju, który uległ następnie przyspieszeniu w latach osiemdziesiątych. Stopień uprzemysłowienia większości województw w badanym okresie zmniejszył się, zwiększyła się natomiast rola województwa katowickiego w strukturze przestrzennej przemysłu Polski.

4. Prawidłowości rozmieszczenia usług i modele normatywne w skali regionów aglomeracji miejskich

Najpoważniejszym rezultatem badań prowadzonych w tym temacie jest niewątpliwie praca habilitacyjna dr. L. Mazurkiewicza "Teoretyczne podstawy modeli przestrzennego oddziaływania". Jej przedmiotem jest zjawisko przemieszczeń dokonywanych przez ludzi w przestrzeni. Praca dotyczy dwóch zagadnień: z jednej strony zajmuje się rekonstrukcją metodologiczną współczesnych koncepcji modeli przestrzennego oddziaływania, z drugiej zaś, zawiera próbę skonstruowania własnej koncepcji modeli tego typu. Tak więc pracę można podzielić na dwie części. Pierwsza obszerniejsza służy odtworzeniu, za istniejącą literaturą przedmiotu, współczesnych koncepcji dwóch podstawowych modeli przestrzennego oddziaływania - modelu grawitacji i modelu "pośrednich możliwości". W drugiej części pracy sformułowano własną koncepcję powyższych modeli. Skonstruowano również koncepcję modelu przemieszczeń złożonych. Jej szczególnym przypadkiem jest pierwsza koncepcja. Podstawowym osiągnięciem pracy, obok nowatorskiego charakteru i sformułowania własnych koncepcji modeli przestrzennego oddziaływania jest otrzymanie parametru, rozumianego nie jako stała bezwymiarowa, lecz jako wielkość dająca się zdefiniować w kategoriach zmiennych modelu.

Wśród prac wykonanych w ramach tematu trzeba także wyróżnić studium dr I. Chudzyńskiej "Struktura przestrzenna handlu detalicznego w Warszawie", skierowane głównie na ujawnienie elementów hierarchicznych w tej strukturze. Posługując się umiejętnie metodami analizy skupie

(cluster analysis), Autorka wykazała, że na obszarze Warszawy, analogicznie jak w systemie miast, istnieje przestrzenna organizacja hierarchiczna usług handlowych, obejmująca cztery stopnie. Ta organizacja, odpowiadająca modelowi teoretycznemu obejmuje około 80% wszystkich branż handlowych; poza tym systemem hierarchicznym znalazła się pewna liczba branż, które na obszarze miasta mają charakter funkcji wyspecjalizowanych. Odpowiadająca tej organizacji struktura przestrzenna handlu detalicznego miała w badanym okresie charakter strefowo-koncentryczny: trzy pierścienie koncentrycznie okalały centrum - obszar o najwyższej atrakcyjności handlowej odpowiadający najwyższemu szczeblowi hierarchii.

Tego rodzaju ogólny schemat rozmieszczenia handlu ma oczywiście swoje odpowiedniki w innych miastach i to w krajach o różnych systemach gospodarczych, natomiast ujawniony wysoki stopień koncentracji przestrzennej i zupełny brak znaczących ośrodków handlowych na obszarach peryferyjnych miasta świadczą niewątpliwie o słabo rozwiniętej sieci handlowej.

5. Transport a organizacja przestrzenna gospodarki

Wykonane w tym temacie opracowanie "System transportowy Polski w przestrzeni gospodarczej kraju" (dr Z. Taylor), przedstawia analizę przewozów transportu społecznego w okresie 1955-84 i ocenę polityki transportowej. Wykazano stały wzrost transportochłonności gospodarki narodowej i jej niekorzystne wyróżnianie się na tle wybranych krajów. Analizie poddano również oddziaływanie kryzysu gospodarczego na funkcjonowanie systemu transportowego Polski.

W ramach tematu wykonano również trzy studia dotyczące powiązań regionalnych w kontekście przestrzennej organizacji gospodarki i administracji. Jednym z nich jest opracowanie "Podział administracyjny a podziały specjalne" (prof. T. Lijewski). Omawia ono podziały terytorialne wprowadzone przez różne instytucje i organizacje oraz wynikające stąd powiązania regionalne, które są w dużym stopniu odbiciem dawnego podziału Polski na 17 województw.

6. Korzyści zewnętrzne jako czynnik kształtowania struktur przestrzennych

W ramach tematu wykonano dwa większe studia: a) "Efekty zewnętrzne w procesach urbanizacji i uprzemysłowienia" (dr A. Jewtuchowicz) i b) "Efekty zewnętrzne a kształtowanie warunków bytowych" (dr T. Markowski). Prace te stanowią pierwsze w Polsce próby konkretyzacji teorii efektów zewnętrznych w analizie przestrzennej organizacji systemów społeczno-gospodarczych, w odniesieniu do miast. Pierwsze z tych opracowań zajmuje się efektami zewnętrznymi z punktu widzenia zagadnienia współzależności między procesami urbanizacji i industrializacji, koncentracją działalności gospodarczej oraz przestrzennej organizacji systemu

infrastruktury społecznej. W drugiej pracy omówiono zagadnienie związków między efektami zewnętrznymi a warunkami bytowymi i zachowaniem przestrzennym ludności oraz polityką władz kształtującą te warunki.

Grupa tematyczna 04

PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE, SYSTEM OSADNICZY
INFRASTRUKTURA OSIEDLOWA

Kierownik: prof. Piotr Korcelli - IGiPZ PAN

Opracował: prof. Piotr Korcelli

Program prac grupy tematycznej "Przemiany ludnościowe, system osadniczy, infrastruktura osiedlowa" w latach 1981-1985 obejmował następujące tematy:

1. "Przestrzenna struktura i przepływy ludności",
2. "Systemy i podsystemy osadnicze",
3. "Przemiany struktur miast i aglomeracji miejskich",
4. "Budownictwo i polityka mieszkaniowa jako czynniki rozwoju i przekształceń systemu osadniczego oraz struktury wewnętrznej miast i aglomeracji miejskich".

Każdy z tematów odnosi się do pewnego zespołu wzajemnie powiązanych zagadnień badawczych, dlatego podział ten będzie również stosowany w niniejszym sprawozdaniu.

1. Przestrzenna struktura i przepływy ludności.

W końcu lat siedemdziesiątych pojawiło się w światowej literaturze przedmiotu kilka ujęć teoretycznych oraz modelowych, które pozwoliły na znaczne rozszerzenie interpretacji obserwowanych zmian przestrzennej struktury ludności i migracji, dokładniejszy pomiar oraz określenie implikacji tych zmian i zjawisk dla przyszłości, a także poznanie zależności między natężeniem i kierunkami migracji, cechami migrantów oraz cechami obszarów źródłowych i docelowych migracji.

Wykorzystanie wspomnianych teorii i modeli w warunkach polskich wymagało krytycznej analizy ich założeń oraz oceny z punktu widzenia zasobów istniejących danych statystycznych. Efektem tych prac był również pewien wkład do rozwoju teorii. K. Dziewoński (1982) przedstawił próbę dynamicznej interpretacji teorii migracji Williama Alonso przez wprowadzenie zmienności i dezagregację parametrów modelu, który teorię tę konkretyzuje; zmienność parametrów wiąże się z fluktuacjami na rynku pracy w skali regionalnej. Model Alonso został przedstawiony jako uogólnienie kilku modeli cząstkowych, opisujących poszczególne typy ruchów migracyjnych. Wynika z tego postulat rozwoju zdezagregowanego podejścia w badaniach migracyjnych.

Inna praca (P. Korcelli, 1984) określa demograficzne uwarunkowania procesu przestrzennej dekoncentracji ludności w skali systemu osadniczego kraju. Analiza zróżnicowania struktury wieku i rozrodzności oraz układów migracji między miastami prowadzi do wniosku o zasadności stosowania podziału na ludność wielkomiejską, ludność pozostałych miast i ludność wiejską (zamiast tradycyjnego podziału na ludność miejską i wiejską) w budowie projekcji i prognoz przestrzennych zmian ludnościowych. Określono także konsekwencje przyjęcia tego typu dezagregacji w odniesieniu do struktury bilansowych modeli zmian rozmieszczenia ludności oraz, w przypadku budowy wieloregionalnych projekcji ludnościowych opartych na modelu Rogersa-Willekensa, efektów wprowadzenia zmiennych w czasie mierników migracji i rozrodzności. Warunkiem szerszego zastosowania modeli wieloregionalnych w analizie przestrzennych zmian ludnościowych w Polsce było przystosowanie programów obliczeniowych do charakteru i sposobu rejestracji danych wyjściowych oraz zadanego poziomu dezagregacji przestrzennej. Wyniki tych prac, dotyczące modelu Rogersa-Willekensa oraz modelu Rogersa-Castro, zawiera zeszyty Biuletynu Informacyjnego Problemu MR-I-28 pod redakcją M. Kupiszewskiego (1984). Zostały one wykorzystane w studiach empirycznych w układzie trzynastu regionów (nawiązujących do podziału Polski na makroregiony planistyczne, z wydzieleniem województw silnie zurbanizowanych) oraz w kilku innych układach regionalnych. Część z tych opracowań wykonano (w latach 1984-1985) w ramach tematu "Teoretyczne i metodologiczne podstawy prognozowania migracji ludności" Problemu Węzłowego 11.5; będą one podjęte w niniejszym omówieniu wyników badań, poświęcono im bowiem odrębne podsumowanie.

Do prac o charakterze empirycznym, stosującym wymienione modele, należą opracowania A. Potrykowskiej (1985), M. Kupiszewskiego (1985) oraz J. Księżaka (1983). Pierwsze z nich analizuje międzyregionalne rozkłady migracji (napływów, odpływów, sald) zdezagregowanych według wieku osób migrujących. Wyniki potwierdziły ogólną zbieżność tej struktury z rozkładami modelowymi. Jeśli idzie o stabilność struktur migracji w czasie (analizę przeprowadzono dla lat: 1977, 1978, 1981), to cechuje ona przestrzennie zagregowane przepływy, tzn. napływy do danego regionu, jak również odpływy z tego regionu w stosunku do reszty kraju. Struktura wieku migrantów przemieszczających się między dwoma kon-

krętnymi regionami wykazuje większe fluktuacje w czasie, a zwłaszcza ukazuje odmiennosc rozpatrywanych rozkładów w regionach o dodatnim, w porównaniu z regionami o ujemnym saldzie migracji.

M. Kupiszewski (1985) analizował projekcje liczby i struktury ludności regionu katowickiego, biorąc za punkt wyjścia dane o ruchu naturalnym i wędrownym za lata 1983-1984. Tendencje ostatnich lat sugerują (pomimo znacznego zmniejszenia się w omawianym regionie), iż liczba jego mieszkańców będzie wzrastała szybciej niż odpowiedni wskaźnik dla całego kraju. Ze względu na zagrożenie środowiska i warunki życia ludności w tym regionie projekcja ta powinna spełniać rolę ostrzegawczą. Inne studium tego typu dotyczy województwa olsztyńskiego - regionu o wysokiej dynamice przyrostu naturalnego ludności oraz znacznej mobilności przestrzennej ludności (J. Książak, 1985). Oprócz relacji międzyregionalnych są tu rozpatrywane różnicowania i przepływy wewnątrz regionu, w tym między obszarami miejskimi i wiejskimi. Projekcje długookresowe wskazują na znaczny stopień polaryzacji układu rozmieszczenia ludności oraz lokalne zaburzenia struktury wieku.

Oprócz zadań poznawczych oraz wynikających z poznania wniosków w sferze planowania i polityki przestrzennej, omawiane prace zawierają cele o charakterze metodycznym, odnoszące się do zakresu stosowalności współczesnych modeli zmian struktury i rozmieszczenia ludności. W przypadku pracy A. Potrykowskiej była to weryfikacja modelowych rozkładów migracji według Rogersa-Castro na podstawie czasowej serii danych. W opracowaniach M. Kupiszewskiego stosowano alternatywnie dane dotyczące migracji pochodzące ze spisu oraz bieżącej rejestracji, co pozwala na ocenę projekcji uzyskanych za pomocą modelu Rogersa-Willekensa z punktu widzenia charakteru danych wyjściowych. Praca J. Książaka jest próbą zastosowania tego modelu w odniesieniu do hierarchicznie określonej struktury regionalnej.

Wielu autorów wskazywało na zasadność uwzględnienia czynników społecznych, takich jak struktura rodziny i gospodarstwa domowego, w analizie przestrzennego różnicowania cech demograficznych oraz w badaniach migracji. Zastosowanie tego typu podejścia zawiera praca W. Kulikowskiej (1984). Prezentuje ona analizę związków i różnicowań między dziecinością a aktywnością zawodową rodziców w układzie wojewódzkim. Zidentyfikowana graficzna, nieliniowa forma tej zależności wskazuje, wbrew obiegowym sądom oraz niektórym ujęciom teoretycznym, iż maksimum liczby dzieci w rodzinie koresponduje z grupą wiekową matek o najwyższym stopniu aktywności zawodowej. Zależność tę cechuje różnicowanie regionalne pod względem szczegółowej formy, które jednak nie zmienia jej cech podstawowych.

Oprócz prac wykorzystujących modele migracji oraz zmian przestrzennej struktury ludności prowadzono także studia, których celem była rejestracja oraz interpretacja współczesnych przemian demograficznych w Polsce w ujęciu przestrzennym. A. Gawryszewski i M. Jerczyński (1983)

śledzili zmiany składników przyrostu liczby ludności (ze szczególnym uwzględnieniem ludności miast), przesunięcia w strukturze płci i wieku oraz w przestrzennej strukturze ludności. Stwierdzono między innymi znaczne zmniejszenie się udziału migracji we wzroście liczby ludności miast w latach 1975-1982 oraz postęp procesu koncentracji ludności miejskiej w dużych i średnich ośrodkach. Analiza przemian migracji w latach 1975-1982 w układzie województw (P. Korcelli, 1985) wykazała zmniejszenie się siły przyciągającej regionów przemysłowych, oraz niewielki spadek stopnia zależności statystycznej między wskaźnikami odpływu migracyjnego a poziomem rozrodczości w skali regionalnej. Nie stwierdzono jednak, aby w latach 1980-1982 nastąpiły istotne zmiany w kierunkach przepływów międzyregionalnych w Polsce, pomimo silnego zmniejszenia się natężenia migracji.

Zagadnieniu dojazdów do pracy - innej formie masowych przemieszczeń ludności - poświęcono nieco mniej uwagi w ostatnich latach; kulminacja badań w tym zakresie przypadła na okres wcześniejszy. Tym niemniej, wyniki badań prowadzonych w latach 1981-1983 w regionie Dolnej Wisły zasługują na uwagę (por.: J. Stachowski i A. Rochnowska, 1984; A. Potrykowska, 1982). W pracach tych zidentyfikowano trzy typy przestrzennych układów przejazdów: układy proste, złożone o strukturze hierarchicznej oraz złożone o braku cech hierarchiczności. Stwierdzono ponadto, iż główne potoki dojazdów do pracy mieściły się w granicach poszczególnych województw. Świadczyłyby to o funkcjonowaniu tych jednostek przestrzennych jako regionów węzłowych. Porównanie zmian układów dojazdów do pracy do większych miast regionu wykazało stabilizowanie się zasięgów maksymalnych w końcu lat siedemdziesiątych oraz na wzrost intensywności powiązań wewnątrz regionów miejskich.

Postęp w dziedzinie badań struktury przestrzennej i przepływów ludności jest w znacznym stopniu uzależniony od stopnia szczegółowości oraz dokładności danych wyjściowych. Obserwowana zmienność badanych zjawisk w czasie nakazuje ponadto opieranie projekcji i prognoz na możliwości długich seriach czasowych danych. Dlatego na podkreślenie zasługuje waga opracowania, które systematyzuje i uzupełnia dane dotyczące cech ruchu naturalnego ludności Polski w latach 1946-1982 w układzie 49 województw (A. Jelonek, 1985). Dotychczasowe prace stosujące ten podział przestrzenny sięgały zwykle wstecz do 1975 r., co nie pozwalało na uwzględnienie cykli rozwojowych ruchu naturalnego. Obecnie udostępnione materiały umożliwiają, poprzez analizę retrospektywną, określenie czynników kształtowania się ruchu naturalnego oraz rozwój regionalnego prognozowania demograficznego.

2. Systemy i podsystemy osadnicze

Na lata 1981-1984 przypadła druga, ostatnia kadencja Komisji Krajowych Systemów Osadniczych Międzynarodowej Unii Geograficznej. Prace

komisji, w której skład wchodziło 69 geografów oraz przedstawiciele innych nauk z 43 krajów, miały na celu badanie powstawania, ewolucji, zróżnicowania oraz potrzeb i możliwości planowania krajowych systemów osadniczych. Przewodniczącym Komisji był przez cały okres jej działalności (1976-1984) prof. K. Dziewoński, a sekretarzem dr M. Jerczyński. Wyniki prac komisji są zawarte m.in. w tomie: L. S. Bourne, R. Sinclair i K. Dziewoński (1984), t. 47 *Geographia Polonica* oraz w zawierającym 16 opracowań zbiorcze: *National Settlement Systems: Various Reports* (1983). Kolejny tom prac Komisji jest w trakcie publikacji we Włoszech.

Oprócz programowania prac i koordynacji badań międzynarodowych polscy naukowcy wnieśli znaczny wkład autorski do badań prowadzonych przez Komisję Krajowych Systemów Osadniczych. Należy wymienić zwłaszcza kolejne syntezy wyników prac (K. Dziewoński, 1982, 1985). Zawierają one interpretację podstawowych pojęć stosowanych w porównawczych badaniach krajowych systemów osadniczych, określenie kryteriów typologicznych systemów oraz przykładową charakterystykę wybranych cech systemów osadniczych poszczególnych typów. Prace dotyczące systemu osadniczego Polski w ramach studiów Komisji, prowadzone w latach 1981-1984, koncentrowały się na zagadnieniach ludnościowych (Jerczyński, 1982). Prace te są kontynuowane w powiązaniu z działalnością nowej Komisji MUG, poświęconej ewolucji systemów miejskich. Między innymi M. Jerczyński (1985) analizował czynniki migracji ludności do miast w ostatnich latach, wyróżniając kilka przyczyn osłabienia siły przyciągającej ośrodków miejskich.

Poza badaniami obejmującymi system osadniczy w skali kraju wykonano również liczne studia dotyczące wybranych podsystemów regionalnych -- zwłaszcza regionu katowickiego oraz regionu dolnośląskiego, a także pełnego układu regionów miejskich w Polsce.

Studia dotyczące regionalnego systemu osadniczego Katowic koncentrują uwagę na przemianach społeczno-przestrzennych. Przedstawiono wyniki ankietowych badań preferencji migracyjnych ludności regionu (Z. Rykiel, 1985), wykazano istotny, choć zmniejszający się w czasie, wpływ uwarunkowanych historycznie barier przestrzennych na migracje między miastami regionu (Z. Rykiel, 1985), a także na zjawisko zawierania związków małżeńskich przez przedstawicieli różnych społeczności regionalnych tego regionu (udział takich związków wzrósł znacznie w latach siedemdziesiątych w porównaniu z latami sześćdziesiątymi, chociaż dawne granice regionalne nie zostały pod tym względem zatarte). Ponadto, również na podstawie badań ankietowych, analizowano kształtowanie się zasięgu oraz stereotypów przestrzennych dotyczących regionu Katowic w świadomości jego mieszkańców, jak również mieszkańców wybranych regionów sąsiednich (Z. Rykiel, 1984). Wyniki tych badań wskazują na strefowość struktury przestrzennej oraz na stopniowe zacieranie się granic między śląską a małopolską częścią regionu. W odrębnej pracy dokonano także analizy struktury społeczno-przestrzennej stolicy regionalnej (tzn. Katowic) sto-

sując metodę analizy czynnikowej (G. Węclawowicz, 1985). Wymienione prace, uzupełnione o wybrane inne opracowania dotyczące regionu Katowic, a wykonane w Grupie Tematycznej 04, zostały zebrane w tom stanowiący monografię społeczno-przestrzenną omawianego regionu. Tom ten zostanie złożony w redakcji "Prac Geograficznych IGIPZ PAN" w 1986 r.

Inny zwarty zespół opracowań dotyczy roli przemysłu w kształtowaniu struktur przestrzennych osadnictwa. U podstaw tego studium stało kilka hipotez roboczych odnoszących się między innymi do zmienności oddziaływania przemysłu w czasie, skali zakładów przemysłowych, struktury przemysłu (branżowej i organizacyjnej), współzależności przebiegu industrializacji oraz wyjściowego poziomu rozwoju i przestrzennego zagospodarowania regionu. Dokonano próby oceny dynamiki i kierunków zmian sieci miast pod wpływem rozwoju przemysłu w skali całego kraju (S. Ciok, 1983), a także na przykładzie zagłębia miedziowego (Z. Morawski, 1983); scharakteryzowano fazy formowania się i przekształceń sieci osadniczej w regionach uprzemysławianych (A. Zagożdżon, 1983). Opracowania szczegółowe są poświęcone m.in. zespołowi Jelcz-Oława-Laskowice, Wałbrzyskiemu Okręgowi Przemysłowemu, woj. opolskiemu. Prace te dostarczyły przykładów zmian hierarchii, funkcji, powiązań przestrzennych, infrastruktury społecznej, jak również granic miast oraz inwestycji przemysłowych. Zwrócono uwagę zarówno na korzyści, jak i na negatywne następstwa realizacji wielkich projektów inwestycyjnych na obszarach zdominowanych przez małe miasta. Wskazano na brak analizy efektywności ekonomicznej różnych wariantów lokalizacji zakładów przemysłowych. Zarysowano także koncepcję współzależności faz rozwoju przemysłu i przekształceń osadnictwa (A. Zagożdżon, 1985).

Studia nad układem regionów miejskich koncentrowały się na zagadnieniu przestrzennych zasięgów pól migracyjnych poszczególnych miast (W. Rakowski, 1985). Omawiane opracowania dokumentują dominującą rolę regionalnych i lokalnych rynków pracy w kształtowaniu się powiązań migracyjnych, wagę współzależności czasowych i przestrzennych dojazdów do pracy i migracji (pola dojazdów z reguły mieszczą się w obrębie pól migracji), znaczenie funkcji administracyjnych miasta w formowaniu się pól migracyjnych. Stwierdzono m.in., iż zasięg tych pól rozszerzył się znacznie w przypadku miast średniej wielkości, które zostały stolicami województw w 1975 r. Wymieniona praca dokumentuje także znaczną zmienność w czasie zasięgów pól migracyjnych małych miast.

Należy wreszcie wymienić kilka opracowań o charakterze teoretycznym, prac leżących na pograniczu nakreślonych w niniejszym raporcie tematów, a także syntez ujmujących zakres i wybrane wyniki badań w długim okresie. Pierwszy typ reprezentują opracowania E. Nowosielskiej (1984, 1985) na temat pojęć stosowanych w teorii miejsc centralnych oraz dynamicznych aspektów tej teorii. Do drugiej grupy należy zaliczyć pracę Z. Rykła (1984) dotyczącą barier przestrzennych migracji. Klasycznym przykładem syntezy jest praca K. Dziewońskiego (1982) podsumowująca dorobek geografii osadnictwa i ludności w Polsce od końca II Wojny Światowej.

3. Przemiany struktur miast i aglomeracji miejskich

Współczesne koncepcje badawcze, a także modele wewnętrznej struktury oraz przemian miast i aglomeracji miejskich wywodzą się z lat sześćdziesiątych i początku lat siedemdziesiątych. Powstałe wówczas modele przestrzennej interakcji (I. Lowry, A. Wilson) oraz rozwinięcia wcześniejszych modeli tzw. ekologii czynnikowej (B. J. L. Berry, R. Johnston) znalazły szerokie zastosowanie w badaniach empirycznych, często ukierunkowanych na potrzeby polityki przestrzennej i planowania. W latach osiemdziesiątych podjęto natomiast próby reinterpretacji wymienionych koncepcji, testowanie zakresu ich stosowności, wprowadzenie elementów dynamiki oraz wiązania struktur społeczno-zawodowych ze strukturami demograficznymi w skali miasta.

Wymienione prace stanowiły inspirację co najmniej kilku międzynarodowych studiów porównawczych dotyczących rozwoju i przekształceń struktury wewnętrznej aglomeracji miejskiej. P. Korcelli (1985) przedstawił syntetyczną charakterystykę tych studiów, konfrontując cele wyjściowe z wybranymi wynikami badań. W innej pracy, wykonanej w ramach projektu dotyczącego dynamiki przestrzennej miast i aglomeracji miejskich, P. Korcelli (1984) wyznaczał niektóre cechy charakteryzujące współczesne przemiany struktury demograficznej, w tym pierścieniowe zróżnicowanie aglomeracji miejskich pod względem struktury wieku ludności oraz wielkości gospodarstw domowych. Praca wykazuje ograniczenia koncepcji stadiów rozwoju aglomeracji miejskich, które rozpowszechniła się w ostatnich latach w literaturze przedmiotu.

G. Węclawowicz (1985) przeprowadził analizy zmierzające do określenia kierunków przemian struktury społeczno-ekologicznej miast Polski, zwłaszcza przemian, które zachodziły w latach 1970-1978, a więc w okresie szybkiego rozwoju przestrzennego i ludnościowego miast. Na podstawie trendów zarejestrowanych m.in. w przypadku Radomia, Krakowa i Katowic G. Węclawowicz wysunął wniosek, iż zróżnicowania społeczno-przestrzenne nie ulegały we wspomnianym okresie niwelacji, a w niektórych przypadkach pogłębiły się. Szczegółowo badano tendencje w rozmieszczeniu ludności starej, stwierdzając wysoki stopień współzależności przestrzennej koncentracji tej grupy ludności oraz określonych cech struktury mieszkaniowej. Badanie dziennego rytmu miasta (na przykładzie Radomia) pozwoliło na stwierdzenie wyższego stopnia segregacji przestrzennej ludności według grup społeczno-zawodowych w okresie godzin pracy niż w części dnia, w którym dominująca część mieszkańców przebywa w domu. W dotychczasowych badaniach przyjmowano powszechnie to drugie kryterium. W omawianym opracowaniu zidentyfikowano również syntetyczne cechy struktury społeczno-przestrzennej współczesnego miasta polskiego.

Studia dotyczące współczesnych przemian struktury przestrzennej przeprowadzono również dla aglomeracji łódzkiej oraz konurbacji górno-śląskiej, a zatem dwóch największych miejskich skupisk przemysłu w Polsce.

Pierwsze z wymienionych studiów przykładowych koncentrowało uwagę na współzależności zmian użytkowania ziemi oraz potoków ruchu, a także na kierunkach przekształceń stref podmiejskich. Prace te (S. Liszewski i inni, 1985a, 1985b) znacznie rozszerzają wiedzę empiryczną dotyczącą ruchliwości codziennej mieszkańców dużej aglomeracji miejskiej. Wyniki, oparte na badaniach ankietowych, wskazują na interesujące przemiany układów powiązań obszarów o różnych funkcjach. Nowe osiedla mieszkaniowe i zakłady przemysłowe wykształcają w obrębie aglomeracji miejskiej sieci powiązań, które ulegają dalego idącym zmianom w okresie kilku lat, a następnie zmianom wolniejszym. Stwierdzono ponadto zjawisko stabilizacji omawianych układów powiązań w przypadku od dawna istniejących obiektów. Są to nowe elementy w poznaniu dynamiki struktury wewnętrznej aglomeracji miejskiej. W modelach przestrzennej interakcji w skali miasta stosuje się bowiem z reguły (również w budowie projekcji i prognoz) założenie o stałości przestrzennych układów powiązań, co, jak należy obecnie sądzić, jest jednym ze źródeł rozbieżności między obrazami generowanymi za pomocą modeli a obserwowanymi strukturami przestrzennymi.

Analiza przemian stref podmiejskich na przykładzie aglomeracji łódzkiej, przeprowadzona na podstawie zarówno dostępnych materiałów statystycznych, jak i badań terenowych, pozwoliła na sformułowanie hipotez w badaniach porównawczych. Opracowanie wykazało m.in., że funkcje rolnicze w strefie podmiejskiej ulegają wyraźnej segregacji przestrzennej, zgodnie zresztą z ogólną teorią lokalizacji, odnoszącą się do tych zagadnień. Potwierdziły one także dominującą rolę dostępności przestrzennej (za pośrednictwem środków komunikacji publicznej) w procesie przekształceń stref podmiejskich.

Studium struktury przestrzennej konurbacji górnośląskiej, obejmujące zagadnienia przemian struktur zatrudnienia i zawodowych oraz dojazdów do pracy, cech ludności napływającej, a także roli przemysłu w rozwoju infrastruktury społecznej konurbacji, przyniosło także interesujące wyniki badawcze oraz wnioski odnoszące się do polityki przestrzennej i planowania. J. Runge (1985) wykazał monofunkcyjność większości miast konurbacji górnośląskiej, ich pogłębiające się zależności od przemysłu paliwowo-energetycznego, dominację strefy materialnej w obliczu ekonomicznym i przestrzennym miast. Opracowanie A. Szajnowskiej-Wysockiej (1985) ukazuje proces restrukturalizacji ludności konurbacji pod względem zespołu cech demograficznych - upodobnianie się jej struktury do struktury ludności migrującej do regionu, a ponadto istotną współzależność cech społeczno-ekonomicznych, cech migrantów oraz odległości z jakich następują przepływy ludności. Wreszcie, M. Pukowska-Mitka (1985) wykazała dominującą rolę przemysłu w kreowaniu infrastruktury społecznej. (W wielu miastach infrastruktura zakładowa stanowi lwią część ogólnych zasobów w tym zakresie). Ocena stanu infrastruktury społecznej wskazuje, że niektóre jej dziedziny są mniej rozbudowane w badanym regionie niż przeciętnie w kraju. Wniosek ten przeczy poglądom o uprzywilejowaniu miast

komurbacji w zakresie rozwoju infrastruktury społecznej - jednego z podstawowych składników warunków i poziomu życia mieszkańców.

4. Budownictwo i polityka mieszkaniowa jako czynniki rozwoju i przekształceń miast i systemu osadniczego Polski

Zagadnienie związane z dynamiką i strukturą budownictwa mieszkaniowego oraz relacjami między zasobami a potrzebami w tym zakresie skupiają uwagę społeczeństwa w ostatnich latach i stanowią jeden z podstawowych współczesnych problemów ekonomicznych Polski. Wymiar przestrzenny omawianych zagadnień ma poważne znaczenie, dlatego poświęcono mu wiele uwagi w pracach dotyczących przemian ludnościowych, systemu osadniczego i infrastruktury osiedlowej. Podjęte zadania badawcze dotyczyły zakresu i rozmieszczenia budownictwa mieszkaniowego w układzie regionalnym w okresie 1945-1978, przekształceń form i typów zabudowy mieszkaniowej w omawianym zakresie, deficytu mieszkań w okresie 1975-1984 w układach regionalnych, rozmieszczenia i wielkości nakładów inwestycyjnych na budownictwo mieszkaniowe 1971-1980, oceny rozwoju i przekształceń zabudowy mieszkaniowej w miastach i na wsi (A. Andrzejewski i inni, 1985).

Badania wskazały na zakres procesu odnawiania zasobów mieszkaniowych w Polsce, który był znaczny w latach 1945-1978 pomimo nienadążania budownictwa w stosunku do rosnących potrzeb społecznych. Mieszkania oddane do użytku w latach 1945-1978 stanowiły 58% ogółu mieszkań w 1978 r.; miarą zahamowania procesu odnowy zasobów mieszkaniowych w latach następnych jest niski (13,5%) udział zasobów pochodzących z lat 1979-1984. Prace wykazują na postępującą koncentrację budownictwa mieszkaniowego w miastach (przypadło na nie 59,2% nowych mieszkań w latach 1945-1970, 75,1% w latach 1971-1978, 77,6% w latach 1979-1984). Proces odnowy zasobów mieszkaniowych przebiegał w całym okresie szybciej w miastach niż na wsi. Postępowała także regionalna koncentracja budownictwa mieszkaniowego. Najwyższy stopień odnowienia zabudowy mieszkaniowej nastąpił w całym okresie powojennym w województwach centralnych, wschodnich i południowych. Tendencją zarejestrowaną w ostatnich latach (po 1978 r.) jest zmniejszenie się stopnia koncentracji budownictwa w województwach silnie zurbanizowanych, jednak z wyjątkiem woj. katowickiego.

Inne prace dotyczące omawianych tu zagadnień zawierały porównawczą ocenę warunków mieszkaniowych w miastach według stanu z 1978 r. (A. Muzioł, 1982) oraz ocenę perspektyw rewaloryzacji zabudowy mieszkaniowej na przykładzie osiedla Anin w strefie zewnętrznej aglomeracji warszawskiej (E. Iwanicka-Lyra, 1985). Ta ostatnia praca wskazała na silne zróżnicowanie starych zasobów mieszkaniowych, a także uzależnienie ich odnowy i modernizacji zarówno od cech fizycznych, jak od stosunków własnościowych i składu społecznego oraz cech demograficznych mieszkańców. Obserwacje te, uzyskane na podstawie szczegółowych ba-

dań terenowych uwzględniających wywiady, pozwoliły na zarysowanie typologii budynków mieszkaniowych z punktu widzenia perspektyw przebudowy.

Badania wykazały, iż stare osiedla podmiejskie przechodzą przemiany o znacznej skali, polegające z jednej strony na degradacji wartościowej tkanki mieszkaniowej, a z drugiej - na wkroczeniu funkcji produkcyjnych oraz wykształcaniu się dwukierunkowego układu dojazdów do pracy.

Podsumowanie i ocena realizacji celów

Prace grupy tematycznej cechował stosunkowo szeroki zakres, pod względem zarówno tematyki jak i metod badawczych. Obok prac dokumentacyjnych, prowadzono analizy oparte na zastosowaniu modeli, przy czym wybór podejścia wiązał się z wyjściowym stanem wiedzy w zakresie danego zagadnienia. Należną uwagę poświęcono również rozwojowi teorii. Punktami ogniskującymi były w omawianych badaniach migracje wewnętrzne ludności oraz przemiany struktur społeczno-przestrzennych miast, regionów i aglomeracji miejskich. Jeśli chodzi o lokalizację studiów przykładowych, to zauważalna jest koncentracja prac dotyczących konurbacji górnośląskiej. Wybór ten był zapewne trafny, bowiem obszar ten, niezwykle ważny w skali kraju, charakteryzują złożone i trudne problemy o wyraźnym przestrzennym wymiarze.

Podstawowe cele, których osiągnięcie przewidywał Plan Koordynacyjnego Problemu, a odnoszące się do omawianej tu grupy tematycznej, można uznać za zrealizowane, chociaż w wielu wypadkach uzyskane wyniki doprowadziły do zidentyfikowania dalszych pytań, na które odpowiedzi powinny przynieść badania w następnych latach. Określono zatem, zarówno globalnie jak i w odniesieniu do wybranych obszarów, skalę dysproporcji między strefą produkcji a strefą infrastruktury społecznej i mieszkalnictwa, a także tendencji w zmianach przestrzennej alokacji ludności. Zanotowano postęp w budowie teorii migracji i systemu osadniczego, a także struktury wewnętrznej aglomeracji miejskich; zastosowano nowe modele i techniki w analizie zmian struktur przestrzennych.

Grupa tematyczna 05

SYSTEM GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ POLSKI: MECHANIZMY I ORGANIZACJA

Kierownik: prof. Antoni Kukliński - UW
Opracował: prof. Bohdan Jałowiecki - UW

Wstęp

W pracach grupy tematycznej 05 zaznaczyły się dwa wyraźne etapy. W pierwszym koncentrowano się na studiach metodologicznych i modelowych związanych z problematyką teoretycznej organizacji zjawisk i procesów przestrzennych. W tym okresie wykonano liczne opracowania: "Wariantowe scenariusze rozwoju i przemian w gospodarce przestrzennej", "Rozwój ośrodków miejsko-przemysłowych; problemy planowania i regulowania ich rozwoju na szczeblu regionalnym", "Uwarunkowania ze strony środowiska przyrodniczego dla planowania przestrzennego", "Rola i miejsce oraz metoda ochrony i kształtowania krajobrazu w planowaniu przestrzennym w skali kraju, regionu i aglomeracji", "Modele procesów urbanizacji - teoria i jej wykorzystanie w praktyce planowania", Prace te, niezależnie od ich różnej wartości merytorycznej, były w znacznym stopniu oderwane od realiów polskich lat osiemdziesiątych, a jeżeli sięgały do rzeczywistości, to jedynie jak do odniesienia do modelowych i normatywnych konstrukcji. Stwierdzenie to nie neguje ich przydatności dla rozwoju teorii gospodarki przestrzennej - ma jedynie na celu zwrócenie uwagi na ich szczególny charakter, odmienny od prac wykonanych w drugim etapie pięciolecia 1981-1985.

W tym okresie skoncentrowano się przede wszystkim na konkretnych problemach gospodarki przestrzennej Polski, związanych ze zjawiskami

kryzysowymi oraz początkami reformy gospodarczej. Opracowania te, sięgając głęboko do aktualnej rzeczywistości, mają ambicje ukazania zjawisk, procesów i mechanizmów, które kształtują oblicze gospodarki przestrzennej kraju. Niektóre z nich, w opinii piszącego te słowa, mają charakter nowatorski, stawiają pod adresem rzeczywistości nowe pytania i udzielają nowych, nieszablonowych odpowiedzi. Opracowania te powstały w klimacie intelektualnym charakterystycznym dla "Diagnozy Stanu Gospodarki Przestrzennej Polski", wykonanej przez zespół pod kierunkiem A. Kuklińskiego, w ramach ekspertyzy Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, zleconej przez Komisję Planowania przy Radzie Ministrów. Są one w dużym stopniu kontynuacją niektórych wątków Diagnostyki oraz ich empirycznym pogłębieniem. Opracowania te w znacznej mierze obalają zarzuty pod adresem Diagnostyki, której wytykano intuicyjność i niedostateczne udokumentowanie niektórych twierdzeń.

Opracowania drugiego etapu badań Grupy Tematycznej 05 można podzielić na pięć dużych bloków zagadnień:

1. Inwestycje a organizacja przestrzeni.
2. Zróżnicowanie przestrzenne gospodarki w okresie kryzysu i reformy.
3. Zachowania przestrzenne podmiotów gospodarczych.
4. Kryzysogenne czynniki zagospodarowania przestrzennego.
5. Teoretyczne i metodologiczne podstawy gospodarki przestrzennej i planowania przestrzennego.

Wymienione wyżej bloki tematyczne mieszczą się w nowych nurtach badań empirycznych nad gospodarką przestrzenną Polski, które A. Kukliński w swoim opracowaniu pt. "Synteza badań nad gospodarką przestrzenną Polski, doświadczenia lat 1975-1985" - nazywa nurtami: inwestycyjnym, społecznym i kryzysowym.

Niniejsze opracowanie, którego zadaniem jest przedstawienie najbardziej istotnych osiągnięć badawczych Grupy Tematycznej, koncentruje się niemal wyłącznie na tych pięciu blokach tematycznych. Niezależnie jednak od prac, których wnioski zostaną tutaj zaprezentowane, wykonano wiele innych opracowań, które bądź pogłębiały i uszczegółowiały studia głównego nurtu, bądź starały się polskie problemy skonfrontować z sytuacją światową, a głównie europejską.

Chociaż kompletna lista wykonanych opracowań załączona jest do niniejszego sprawozdania, warto wymienić tutaj niektóre spośród wspomnianych przed chwilą studiów. Do grupy pierwszej należą między innymi: P. Swianiewicza - "Warunki bytowe ludności Warszawy", T. Kalinowskiego - "Przestrzenna organizacja regionu Warszawy", G. Łodkowskiej - "Przestrzenne zróżnicowanie poziomu i warunków życia ludności w ujęciu gminnym", G. Gorzelaka - "Miasta Polski - studium statystyczne". Do drugiej grupy należy zaliczyć studia niektórych problemów gospodarki przestrzennej: Austrii (A. Mync), Hiszpanii, Jugosławii (R. Szul) i Kanady (S. M. Komorowski). Prace te, aczkolwiek odbiegają od głównego nurtu zainteresowań Grupy Tematycznej 05, są ważnym rozszerzeniem

problematyki, która powinna być kontynuowana w szerszym niż dotychczas zakresie, umożliwiła bowiem oglądanie polskich problemów na tle trudności i kłopotów innych krajów. Pozwala to uniknąć pojawiającego się tu i ówdzie skrzywienia, polegającego na traktowaniu Polski jak swojego rodzaju unikat.

1. Inwestycje a organizacja przestrzenna

Ten blok tematyczny jest reprezentowany przez trzy opracowania: bardzo cenne studium materiałowe A. Mykaja pt.: "Gospodarka przestrzenna Polski w aspekcie wartości i nakładów inwestycyjnych" (publikacja w BI Problemu); K. Puchalskiego - "Inwestycje i gospodarka mieszkaniowa w latach 1961-1980" oraz B. Jokiela i A. Zagożdżona - "Struktura nakładów inwestycyjnych jako czynnik organizacji przestrzeni".

Ostatnie opracowanie podejmuje trzy problemy: przestrzenne rozmieszczenie globalnych inwestycji oraz nakładów w przemyśle i rolnictwie; związek poziomu inwestycji i dekapitalizacji majątku trwałego oraz ich zależność ze wzrostem liczby ludności.

Autorzy przedstawiają najpierw przestrzenną strukturę inwestycji ogółem w latach 1961-1980, a więc w okresie dość długim, umożliwiającym pokazanie pewnego trendu. Przedstawione dane dowodzą istnienia znacznych kontrastów międzywojewódzkich, bowiem różnica między najsilniej a najslabiej inwestowanym obszarem jest trzydziestokrotna. Na dwa województwa: katowickie i warszawskie przypada 23% nakładów, podczas gdy na 14 najslabiej inwestowanych tylko 11%. Jeżeli tę analizę wzbogacić - piszą autorzy - o wskaźnik powierzchniowy, to okazuje się, że 23% nakładów odnosi się do zaledwie 3,5% powierzchni kraju; zaś owych 11% (w 14 województwach) rozkłada się na blisko 1/3 części Polski (27,24%). Do grupy tych województw należą niemal wszystkie na wschód i północny wschód od Warszawy, trzy województwa w Polsce centralnej oraz wyspowo: przemyskie, śląskie i nowosądeckie.

Przedstawiając zjawisko nieco inaczej autorzy stwierdzają, że 15 województw o inwestycjach powyżej średniej krajowej zajmuje zaledwie 30% powierzchni, ale skupia 60% nakładów.

Ta znaczna koncentracja nakładów inwestycyjnych - i to w stosunkowo długim okresie - na niewielkim obszarze kraju pokazuje wyraźnie, że wbrew głośnym hasłom o wyrównywaniu różnic między tzw. "Polską A" i "Polską B" rzeczywiste procesy przebiegały inaczej. Jest to jeszcze bardziej widoczne, jeżeli wziąć pod uwagę jedynie inwestycje w przemyśle, które wynosiły aż 41,7% ogółu nakładów w omawianym dwudziestolecu. Stopień koncentracji, a co za tym idzie zróżnicowanie wojewódzkie, jest w tym przypadku daleko większe niż w przypadku nakładów ogółem i w jakimkolwiek innym dziale. Krańcowe wartości wyrażają się stosunkiem 103! Oznacza to, że województwo katowickie skupiło nakłady ponad sto-

krotnie większe niż najslabiej inwestowane województwo bialsko-podlaskie. Prawie trzecia część nakładów krajowych skupia się na trzydziestej części terytorium Polski, przy czym stopień tej koncentracji cały czas utrzymuje się na wysokim poziomie. Wyrazem tej utrzymującej się tendencji jest fakt, że 18 województw najslabiej inwestowanych, zajmując 40% obszaru kraju, otrzymało zaledwie 8,2% środków. Nakłady inwestycyjne na przemysł są więc odwrotnie proporcjonalne do powierzchni.

Jest rzeczą zupełnie oczywistą, że postulat równomiernego rozproszenia inwestycji byłby nonsensem, jednak nadmierna koncentracja nakładów prowadzi do katastrofalnych skutków dla gospodarki i społeczeństwa. Przykładami mogą tu być klęska ekologiczna województwa katowickiego oraz "wąskie gardło" transportowe na tym obszarze. Omawiane studium pokazuje, że strategia wzrostu gospodarczego Polski opierała się nie tylko na forsownej industrializacji, lecz także na uprzemysłowieniu silnie skoncentrowanym.

Opracowanie obala ostatecznie tezę, że rozwój gospodarczy Polski w okresie powojennym opierał się na zasadzie "umiarkowanej przestrzennej koncentracji policentrycznej".

Przeciwnie, była to koncentracja nadmierna, prowadząca do zjawiska "naduprzemysłowienia" niektórych obszarów, w których została przekroczona zarówno wytrzymałość środowiska, jego zdolności akomodacyjne jak i bariera zatrudnienia oraz właściwych warunków reprodukcji siły roboczej.

Komplementarne w stosunku do omawianej powyżej pracy jest studium K. Puchalskiego pt. "Inwestycje i gospodarka mieszkaniowa w latach 1961-1980". Inwestycje te cechowały się w omawianym dwudziestoleciu bardzo silną nieregularnością i dużym zróżnicowaniem przestrzennym. I tak w 1960 r. nakłady na budownictwo mieszkaniowe wynosiły 21,2% ogółu inwestycji; w 1963 r. - 17,6%; w 1969 r. - 15,2%. W latach 1970-1972 wystąpił pewien wzrost nakładów, by znów spaść do najniższego pułapu w 1975 r. - 11,8%, dopiero w następnych latach, wskutek załamania się programu inwestycji przemysłowych, nakłady w tym dziale wzrastały do 17,4% w 1980 r. Największe inwestycje w tym dziale miały miejsce w województwach katowickim i warszawskim. Na pozostałych obszarach w różnych okresach to wzrastały to malały, idąc w znacznej mierze śladem inwestycji przemysłowych. Charakterystyczna jest natomiast różnica dynamiki między dwoma wspomnianymi województwami. O ile w roku 1961 znajdowały się one mniej więcej na podobnym poziomie, o tyle w roku 1980 w województwie warszawskim inwestycje wynosiły 180% poziomu roku 1960, a w katowickim aż 484%!

Średnia roczna dynamika inwestycji mieszkaniowych wskazuje na brak stabilności w tej dziedzinie. W różnych okresach preferowano rozwój mieszkalnictwa w coraz to innych regionach, przy czym przyczyną tego nie były tylko wielkie inwestycje przemysłowe realizowane w kolejnych pięcioletkach, "albowiem - jak pisze autor - o środki inwestycyjne w gospodarce

mieszkaniowej toczy się gra, w której największe szanse wygranej mają największe aglomeracje miejsko-przemysłowe. Przemysł jest ważną kartą w rozgrywce ale nie jedyną. Bardzo istotne znaczenie ma tutaj zakres władczy czy też nieformalne układy poszczególnych graczy".

Lata sześćdziesiąte były w zasadzie okresem rozwoju zdecentralizowanego i dopiero w latach siedemdziesiątych następuje coraz silniejsza koncentracja budownictwa mieszkaniowego w wielkich aglomeracjach miejskich, która w ostatniej kryzysowej pięcioletce przybiera wręcz postać patologiczną, bowiem 1/4 nakładów inwestycyjnych w omawianym zakresie zostaje skupionych w województwie katowickim.

W końcowej części swojej pracy K. Puchalski stwierdza, że w badanym dwudziestoleciu zależność między warunkami mieszkaniowymi ludności a nakładami inwestycyjnymi na 1 mieszkańca w tym dziale miała charakter całkowicie losowy, tak więc

inwestycje mieszkaniowe nie tylko pełniły pasywną rolę w przekształcaniu polskiej przestrzeni, ale wbrew głoszonym hasłom nie były narzędziem polityki społecznej, a jedynie funkcją pochodną celów gospodarczych - zapewnienia minimalnych warunków reprodukcji siły roboczej.

2. Struktura społeczno-gospodarcza PRL w okresie kryzysu i reformy

Licząca blisko 400 s. praca R. Szula (z zespołem) pokazuje bardzo interesujące zjawiska i procesy, które wystąpiły zarówno w czasie "kryzysu" jak i w latach następnych, określanych mianem "okresu wychodzenia z kryzysu". Autorzy zestawiają główne obserwowane zjawiska i procesy w ośmiu punktach:

- 1) Kryzys w większości dziedzin doprowadził do zmniejszenia różnic między województwami.
- 2) W dziedzinie bieżącej konsumpcji kryzys najbardziej dotknął województwa najwyżej uprzemysłowione i zurbanizowane.
- 3) W dziedzinie sytuacji mieszkaniowej kryzys bardziej dotknął (relatywnie - przyp. B. J.) województwa mniej uprzemysłowione i zurbanizowane.
- 4) Kryzys produkcji przemysłowej najbardziej dotknął najważniejsze ośrodki produkcji.
- 5) Kryzys rolniczej produkcji towarowej najbardziej dotknął regiony o niskiej kulturze rolnej i dużym udziale ludności dwuzawodowej.
- 6) W wyniku kryzysu i reform wzrosło znaczenie pozarolniczego sektora prywatnego, najbardziej w wielkich aglomeracjach Polski centralnej i na ich obrzeżach.

7) W dziedzinie konsumpcji kryzys najbardziej dotknął województwa południowe i centralne.

8) W dziedzinie struktur społeczno-zawodowych kryzys i reformy największe zmiany spowodowały w województwach centralnych i zachodnich.

Opracowanie R. Szula i zespołu, obok sformułowania interesujących wniosków szczegółowych, dostarcza argumentów do dwóch doniosłych stwierdzeń.

Po pierwsze, obserwowane wyrównanie poziomu życia w okresie kryzysu można by uznać za pozytywne pod warunkiem wszakże, żeby nie było to "równanie w dół". Ponieważ spadek konsumpcji dotknął przede wszystkim silne regiony o dużej produktywności, owa egalitaryzacja działała antymotywacyjnie powodując swoistą "ucieczkę od pracy".

Przejawiała się ona odchodzeniem na wcześniejsze emerytury, przedłużaniem urlopów wychowawczych, spadkiem wykorzystywania czasu pracy, zmniejszeniem zaangażowania indywidualnego, przechodzeniem wreszcie do sektora prywatnego i nieformalnego, do pracy "na czarno". Skutki psychologiczne szczególnie nasilenia spadku konsumpcji i wartości pieniądza w regionach "silnych" będą prawdopodobnie jeszcze długo oddziaływać na zachowania ludności.

Po drugie, wystąpienie w gospodarce "efektu bumerangowego" czyli powrotu do stanu wyjściowego po kryzysowych odchyleniach należy ocenić negatywnie.

Dwukrotnie bowiem w początku lat osiemdziesiątych istniała szansa radykalnej restrukturalizacji gospodarki. Pierwsza została zmarnowana przez "społeczeństwo" wskutek populistycznej polityki "Solidarności" i jej ekstremalnych wyskoków politycznych, druga mogła polegać na maksymalnym wykorzystaniu "stanu wojennego". W tym drugim przypadku zdecydowano się jednak na prowadzenie polityki "parasola socjalnego" w stosunku do najsłabszych ekonomicznie kategorii społecznych, zamiast forsować kategorie najsilniejsze innowacyjnie, najbardziej wydajne, a zatem najbardziej rentowne i przyszłościowe działy gospodarki.

3. Przestrzenne zachowania przedsiębiorstw

Pojęcie "przestrzenne zachowania przedsiębiorstw" można rozumieć trojako:

- jako wybór lokalizacji,
- jako relacja zaopatrzenia i zbytu,
- jako ekonomiczne i pozaekonomiczne działania powodujące mobilność siły roboczej, kształtujące rynek pracy i determinujące politykę mieszkaniową.

W badaniach Grupy Tematycznej 05 podjęto wszystkie trzy aspekty zagadnienia. W pierwszym przypadku zadanie zakończyło się w zasadzie niepowodzeniem, bowiem trudności dotarcia ex post do źródeł podejmowanych decyzji lokalizacyjnych okazały się tak duże, że nie udało się wyjść poza fakty ogólnie znane, potwierdzające raz jeszcze wpływ czynników pozaekonomicznych na większość tzw. "sztandarowych inwestycji". Relacje zaopatrzenia badano na interesującym przykładzie obrotu towarowego. Najbardziej interesujące wyniki uzyskano badając trzeci aspekt zachowań przestrzennych przedsiębiorstw. Szczególnie należy zwrócić uwagę na opracowania: T. Grzeszczyka - "Problemy regionalnych rynków pracy" oraz W. Błasiaka - "Praktyki miejskie przedsiębiorstw Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego".

Szczególnie interesującym fragmentem opracowania T. Grzeszczyka jest analiza regionalnych rynków pracy przeprowadzona na podstawie krytycznej analizy materiałów dostarczonych przez wojewódzkie wydziały zatrudnienia. Autor pogrupował województwa w kilka kategorii, z których omówimy dwie najbardziej znaczące: województwa przemysłowe z regularnym rynkiem pracy i województwa przemysłowo-usługowe z regularnym rynkiem pracy.

Pierwsza grupa województw to: bielskie, częstochowskie, katowickie i krakowskie. Według opinii respondentów na tym obszarze można wyróżnić 9 lokalnych, a raczej subregionalnych rynków pracy. Cały obszar odznacza się głębokim deficytem siły roboczej i wysokimi wskaźnikami fluktuacji. Zdaniem respondentów (wydziałów zatrudnienia) przyczyną deficytu jest wyczerpanie się rezerw siły roboczej i nieracjonalne jej wykorzystanie. Urząd wojewódzki w Katowicach akcentuje np. samodzielność przedsiębiorstw jako negatywną przesłankę racjonalnego wykorzystania siły roboczej. Zdaniem Urzędu, siła robocza będąc najtańszym składnikiem wytwórczym, traktowana jest przez przedsiębiorstwo jak rezerwa. Mechanizm samofinansowania przedsiębiorstw nie sprzyja także stosowaniu rozwiązań pracooszczędnych.

Zdaniem Wydziału Zatrudnienia w Katowicach nie ma on wystarczającego rozeznania przestrzennego rozmieszczenia siły roboczej, nie jest także określona jego pozycja względem pracodawców. Uważa on, że wolny rynek pracy jest zjawiskiem niekorzystnym, uprzywilejowuje bowiem zakłady silne i bogate, wypowiada się zatem za ścisłą reglamentacją zasobów pracy. Wydział krytycznie ocenia także wyłączenie górnictwa z obowiązku pośrednictwa pracy, co zmniejsza administracyjnie możliwości sterowania zatrudnieniem, bowiem 25% ogółu zatrudnionych to górnicy pracujący pod ziemią. Wydział postuluje także zwiększenie kształcenia w zasadniczych szkołach zawodowych kosztem ograniczenia studiów średnich i wyższych, szczególnie wieczorowych i zaocznych, zanalizowanie celowości istnienia filii szkół wyższych, zaś Urząd krakowski proponuje nawet ograniczenie kształcenia wyższego w tym mieście.

Wyrażanie tego rodzaju postulatów przez przedstawicieli administracji państwowej, którzy nie mogą sobie poradzić z istniejącymi problemami

jest poważnym sygnałem ostrzegawczym. Świadczy bowiem nie tylko o krótkowzroczności, lecz także w istocie o antysocjalistycznym i ahumanitarnym traktowaniu jednostki ludzkiej tylko jako siły roboczej i dodatku do maszyny.

Drugim przykładem godnym przytoczenia jest ocena warszawskiego rynku pracy dokonana przez Wydział zatrudnienia. Obok zjawisk znanych już z poprzedniej analizy, podkreśla się tutaj duże nieuzasadnione dysproporcje płacowe (zróznicowana płaca za identyczną pracę). Jako jedną z przyczyn nieracjonalnego wykorzystania siły roboczej wymienia się także niskie kwalifikacje służb pracowniczych, brak koncepcji rozwoju przedsiębiorstw oraz nieistnienie prognoz zakładowych w dziedzinie zatrudnienia. Urząd Wojewódzki w Warszawie postuluje również synchronizację rozmiarów i kierunków kształcenia z potrzebami gospodarki. I w tym przypadku występuje, chociaż mniej jaskrawo, instrumentalne traktowanie kształcenia, które ma wszak także wartość autoteliczną. Tego rodzaju traktowanie sprawy jest równocześnie nieracjonalne, bowiem porównuje się rzeczy niewspółmierne, aktualne potrzeby gospodarki i aktualny poziom kształcenia, podczas gdy jego rezultaty widoczne będą dopiero za kilka lub kilkanaście lat.

Autor opracowania wyróżnił 7 głównych problemów występujących na regionalnych rynkach pracy, które pojawiają się z różnym nasileniem w poszczególnych województwach. Jako czynniki dezorganizujące wymienia się najczęście nieuzasadnione dysproporcje płacowe (24 razy); zbędne rezerwy siły roboczej w przedsiębiorstwach (19 razy); złe wykorzystanie czasu pracy (14 razy); złe wykorzystanie kwalifikacji w zakładach pracy (13 razy); błędy w kierowaniu pracownikami w przedsiębiorstwach (11 razy); złe warunki pracy (10 razy) i konkurencję sektora prywatnego (7 razy).

W katowickim i gorzowskim występują wszystkie wymienione wyżej czynniki (z wyjątkiem konkurencji sektora prywatnego), a 5 do 4 czynników w gdańskim i zielonogórskim, po 4 zaś w łódzkim i poznańskim. Jest także rzeczą charakterystyczną, że narzekania na konkurencję sektora prywatnego występują głównie w tych województwach, gdzie nie jest on najsilniej rozwinięty.

Opracowanie T. Grzeszczyka otwiera - zdaniem autora sprawozdania - nowe pole studiów regionalnych i wymaga pogłębionej kontynuacji. Problemy zatrudnienia, w skali zarówno globalnej jak i regionalnej, w sposób najszybszy i najbardziej widoczny pokazują skutki działania reformy w istniejącym jej kształcie, dlatego śledzenie tych procesów powinno być pilnym i ważnym zadaniem badawczym. Warto np. przeprowadzić badania regionalnego, branżowego i zakładowego zróznicowania płac i ich związku z przestrzenną mobilnością siły roboczej.

Omawiane opracowanie pokazuje przede wszystkim chaos panujący na rynku pracy: walkę o pracowników, w której wygrywają przedsiębiorstwa znajdujące się obecnie w najlepszej sytuacji

stworzonej woluntarystycznie przez system zarządzania; bezprecedensowe w krajach średnio rozwiniętych zdeprecjonowanie kwalifikacji zarówno w układzie między poszczególnymi działami, jak i wewnątrz nich; preferowanie nierytmicznych zrywów produkcyjnych w celu uzyskania spektakularnej poprawy wyników w krótkim okresie, co stawia w zdecydowanie gorszej sytuacji przedsiębiorstwa o najmniejszym załamaniu w okresie kryzysu; bezsilność terenowej administracji państwowej, która nie jest w stanie prowadzić w tej sytuacji żadnej sensownej polityki oddziałującej na rynek pracy mimo wprowadzenia odpowiednich regulacji prawnych.

Bezsilność ta powoduje pojawianie się szkodliwych postulatów zmniejszenia poziomu kształcenia na poziomie średnim i wyższym i bezpośredniego kierowania młodych roczników do pracy po zasadniczym przeszkoleniu zawodowym.

x x x

W. Błasiak w bardzo interesujących, wykorzystujących podstawowe paradygmaty marksizmu, opracowaniach pokazuje na przykładzie wybranych przedsiębiorstw GOP ich przestrzenno-społeczne relacje z otoczeniem.

Ujawnia on proces ekstensywnej eksploatacji przestrzeni GOP w aspekcie wytwórczości i wymiany. W stosunku do siły roboczej eksploatacja ta wyrażała się stałym utrzymywaniem się ostrych dysproporcji między poziomem ekstensywnie rozwijanej wytwórczości a poziomem reprodukcji siły roboczej.

Warunki tej reprodukcji określają: katastrofalny stan środowiska, skoncentrowanie w GOP 2/3 mieszkańców hoteli robotniczych w kraju, znaczny udział substandardowej substancji mieszkaniowej, fatalna sytuacja sieci infrastruktury (brak wody, niewydolność transportu) oraz wyjątkowo uboga w stosunku do innych aglomeracji miejskich infrastruktura socjalna, oświatowa i kulturalna. Wszystko to powoduje rosnące dysproporcje między poziomem produktu globalnego przemysłu (około 25% produkcji przemysłowej kraju) a poziomem reprodukcji siły roboczej.

Stale rozwijana wytwórczość oparta na najniższych szczeblach technologicznego przetwórstwa określała stale wysoki popyt na nisko kwalifikowaną, głównie męską młodą siłę roboczą. Popyt ten zawsze przekraczał podaż regionalnej zbiorowości, wywołując w konsekwencji migracje spoza regionu. Zapotrzebowanie na siłę roboczą i konieczność jej stabilizacji powodowały z kolei stały popyt na mieszkania przedsiębiorstw kompleksu surowcowo-energetycznego. To z kolei prowadziło do szybkiego wyczerpywania się terenów budowlanych, wykorzystywanych wtórnie wobec lokalizacji przemysłowych. Mieszkania budowano szybko, stosując minimalizację kosztów oraz odcinkowo optymalizację i łamiąc ustalenia planów zagospodarowania przestrzennego. Doprowadziło to do nierównomiernego i anar-

chicznego rozwoju miast GOP, a ściśle mówiąc przestrzeni zabudowanych i samoblokady dalszego rozwoju regionu, polegającej na braku terenów, konieczności wychodzenia na coraz dalsze obszary oraz wzrostu kosztów użytkowania i pokonywania przestrzeni.

Kolejną tezą autora jest stwierdzenie istnienia ukrytej i jawnej repartycji kosztów tego ekstensyfikującego przestrzeń społeczną GOP rozwoju, z przedsiębiorstw wchodzących w skład kompleksu surowcowo-energetycznego na regionalne otoczenie.

Polega ona na stałym drenażu części produktu koniecznego zbiorowości stanowiących otoczenie (czyli bezwzględnego i względnego obniżania poziomu reprodukcji do życia i pracy) oraz na drenażu części produktu dodatkowego otoczenia (czyli obniżaniu poziomu ich akumulacji). Ow drenaż dokonuje się w trzech głównych relacjach: kompleks - zbiorowość regionalna (w tym przede wszystkim jej część autochtoniczna), kompleks - przedsiębiorstwa i zbiorowości pracownicze z nim nie związane, przedsiębiorstwa kompleksu "stare" - "nowe".

W. Błasiak stwierdza, że praktyki przestrzenne przedsiębiorstw są pochodne w stosunku do strategii ogólnej centrum i resortów, ich treścią jest zaś zapewnienie warunków prostej reprodukcji siły roboczej załóg, a szczególnie pozyskanie brakującej siły roboczej drogą jej stabilizacji zawodowej i terytorialnej. Podstawowym tego warunkiem jest uzyskanie, przy możliwie najmniejszych kosztach własnych odpowiedniej liczby mieszkań o obowiązującym standardzie użytkowym.

Przerzucanie kosztów funkcjonowania kompleksów na otoczenie wyraża się między innymi poprzez "superpriorytet mieszkaniowy". Przy przeciętnym okresie oczekiwania na mieszkanie spółdzielcze 10-12 lat, czas oczekiwania dla pracowników kompleksu wynosi 3-5 lat. Powoduje to drenaż siły roboczej, szczególnie młodej, z przedsiębiorstw spoza kompleksu, co przy ogólnym deficycie siły roboczej odbija się niekorzystnie na ich funkcjonowaniu. Ow superpriorytet jest realizowany zarówno poprzez budownictwo zakładowe, jak i przede wszystkim w powszechnym budownictwie spółdzielczym przy pomocy tzw. "rozdzielnika wojewody", który w końcu lat siedemdziesiątych obejmował około 90% mieszkań teoretycznie spółdzielczych. Po przejściowym znacznym spadku do 30% w roku 1983, wykazuje on ponownie tendencję wzrostową.

Przedsiębiorstwa nie prowadzą żadnej przemyślanej polityki lokalizacji przestrzennej pracowników. W. Błasiak podaje charakterystyczny przykład przejścia w tym samym czasie przez jedną z hut mieszkań wybudowanych przy pewnej kopalni i przez tę kopalnię mieszkań przy wspomnianej hucie, podczas gdy zakłady te były oddalone od siebie o kilkanaście kilometrów. Brak więc - jak zauważa autor - preferencji zmniejszania kosztów pokonywania przestrzeni w procesie reprodukcji siły roboczej. Czas przemieszczeń pracowników, bezpośrednio związany z procesem pracy, nie wchodzi bowiem w czas i koszt produkcji przedsiębiorstwa, stając się tym samym nieopłacanym czasem pracy koniecznej.

Przeciążenie przestrzeni GOP stale zmniejsza sprawność funkcjonowania transportu, co dotyka przede wszystkim pracowników nie związanych z kompleksem. Niezakłócone zaś funkcjonowanie przedsiębiorstw kompleksu jest - jak podkreśla Błasiak - zapewniane przez preferencje w zakresie przebiegu tras transportu publicznego, jak i uruchamianiem na dużą skalę własnej obsługi transportowej, m.in. poprzez wyłączenie z transportu publicznego części taboru. Oznacza to w istocie zapewnienie warunków reprodukcji siły roboczej kompleksu kosztem ukrytego drenażu czasu koniecznego innych zbiorowości pracowniczych. Równocześnie dzięki rozszerzeniu przestrzeni rekrutacja siły roboczej przedsiębiorstw kompleksu, nieosiągalnej dla innych przedsiębiorstw i instytucji, również wymiar ekologiczny pogłębia istniejące zróżnicowanie. Praktyka zamkniętych przewozów pracowniczych na duże odległości, udostępniających zasoby siły roboczej do 80 km od miast regionu, umożliwia zatem ominięcie bariery braku siły roboczej w regionie, poważnie utrudniając funkcjonowanie innych przedsiębiorstw i instytucji.

Opracowanie B. Jałowieckiego pt. "Kryzysogenne czynniki zagospodarowania polskiej przestrzeni" zostało napisane na podstawie 12 studiów szczegółowych wykonanych przez specjalistów z różnych dziedzin: urbanistów, inżynierów, socjologów i geografów, według jednolitej koncepcji badawczej. Szczególną uwagę w syntetycznym opracowaniu zwrócono na następujące problemy: "Naduprzemysłowienie i depresja usług"; "Kwestia mieszkaniowa"; "Rozbicie przestrzennej struktury miast, obszary depresji usługowej i niewydolność transportu"; "Dojazdy do pracy z terenów pozamiejskich i ich konsekwencje gospodarcze i społeczne"; "Warunki reprodukcji siły roboczej w strefach dalekich dojazdów do pracy"; oraz "System planowania przestrzennego".

Badania dotyczące kryzysu przestrzeni, podjęte jeszcze w ramach "Diagnozy stanu gospodarki przestrzennej Polski", doprowadziły w rezultacie do sformułowania pojęcia kryzysogennych czynników zagospodarowania przestrzennego, to jest takich, które mogą same przez się wywoływać lub stymulować dysfunkcje i konflikty w sferze gospodarczej i społecznej.

4. Teoretyczne i metodologiczne podstawy gospodarki przestrzennej i planowania przestrzennego

W ramach tego bloku tematycznego wykonano kilkanaście prac, spośród których kilka należy przedstawić w kontekście omawianej problematyki, są to: S. M. Komorowskiego - "Elementy teorii przestrzennej organizacji systemu społecznego", T. Parteki i J. Wiench - "Wpływ systemu planowania na rozwój miast" oraz J. Tarczyńskiego - "Wpływ systemu planowania na zagospodarowanie przestrzeni". Dwa ostatnie opracowania zostały szerzej wykorzystane w pracy B. Jałowieckiego - "Kryzysogenne czynniki zagospodarowania przestrzennego", której ogólna problematyka została poprzednio przedstawiona, obecnie zaś zostanie pokrótce zreferowany rozdział dotyczący systemów planowania przestrzennego.

Opracowanie S. Komorowskiego jest próbą całościowego ujęcia problematyki gospodarki przestrzennej w kategoriach systemu. Autor wychodzi ze słusznego stwierdzenia o pewnej słabości teoretycznych podstaw gospodarki przestrzennej, która "dążąc do autonomiczności, wyalienowała się z kontekstu nauk społecznych - oderwała się od człowieka i społeczeństwa, straciła z pola widzenia ich cele, a tym samym sens swojego istnienia". S. M. Komorowski słabości teoretyczne tej dyscypliny upatruje po części w niedostatkach ekonomii politycznej, a po części socjologii i innych dyscyplin pokrewnych. "Tymczasem w centrum uwagi wszystkich tych dyscyplin - a także innych - było społeczeństwo, w każdym wypadku ten sam system społeczny, który każda z tych dyscyplin "ogłądała" z innego punktu widzenia i opisywała innym, własnym językiem. Rozwiązanie problemu leży w integracji tych wszystkich aspektów, systemu społecznego - żaden z nich nie jest autonomiczny".

Autor próbuje zatem przedstawić elementy teorii organizacji przestrzennej w najszerszych kategoriach systemu społecznego.

Zinstytucjonalizowane planowanie przestrzenne, będąc jednym z aktorów społecznego wytwarzania przestrzeni, jest uwikłane w skomplikowany układ zależności politycznych i ideologicznych, warunkujących jego rolę i społeczną skuteczność.

Analizując kryzysogenne czynniki zagospodarowania przestrzennego nie sposób nie zadać pytania, w jakiej mierze system planowania przestrzennego i jego funkcjonowanie sprzyja powstawaniu i utrzymywaniu się owych czynników kryzysogennych?

Podstawowym czynnikiem warunkującym funkcjonowanie systemu planowania przestrzennego w Polsce są jego relacje z planowaniem gospodarczym. Relacje te są złożone i nie da się ich przedstawić przy pomocy prostego schematu, np. podporządkowania. Planowanie przestrzenne jest organizacyjnie oddzielone od planowania gospodarczego, dokonuje się w przekrojach terenowych i w okresach dłuższych niż plany gospodarcze, które wykonywane są w układach gałęziowo-branżowych. W ten sposób opracowywane plany gospodarcze są całkowicie aprzestrzenne, natomiast plany zagospodarowania przestrzennego aekonomiczne.

Centralistyczne ujęcie trójszczeblowego układu planowania - piszą T. Parteka i J. Wiench - posłużyło: "jako narzędzie narzucania miastom modelu rozwoju opartego o strategię forsownej industrializacji. Przypisywanie układom osadniczym funkcji przez wysokie szczeble planowania obezwładniło lokalne inicjatywy w tej dziedzinie (...) lokalny organ planowania orientował się w mniejszym stopniu na społeczność miejską, władzę terenową czy nawet terenowe jednostki planowania gospodarczego niż na nadrzędny organ planowania. Decyzje, wytyczne i zalecenia płynące z wyższych szczebli planowania traktowane były przy sporządzaniu planu miasta jako wyraz 'interesu ogólnospołecznego', któremu interesy lokalne muszą

być podporządkowane, bez próby weryfikacji czy nawet refleksji nad charakterem tego 'interesu' i jego konsekwencjami dla rozwoju miasta".

Procedury sporządzania planów są oczywiście uwarunkowane zewnątrz, zarówno przez relacje z planowaniem gospodarczym jak przez hierarchiczność systemu planowania. Niezależnie jednak od tego istnieją liczne uwarunkowania wewnętrzne wynikające z przygotowania zawodowego głównych projektantów planu (z reguły architektów) oraz funkcjonujących w tym środowisku ideologii i doktryn profesjonalnych. Nie wchodząc w szczególności ich omawianie należy kilka uwag poświęcić metodom sporządzania planu.

"Najbardziej oczywista nieracjonalność w procesie sporządzania planu - piszą T. Parteka i J. Wiench - polega na opieraniu się na prognozach tak jakby były pewne i braku związku między szczegółowością ustaleń planu a prawdopodobieństwem zdarzeń. Wyrazem takiej nieracjonalności jest choćby szczegółowe bilansowanie wszystkich składników programu wyposażenia miast na odległą przyszłość. Sporządzanie planu jako obrazu docelowego doprowadziło do oderwania planowania od rzeczywistości społecznej, gospodarczej i politycznej. Zignorowano całkowicie dynamikę życia społecznego, a w tym różnice interesów i konflikty związane z rozwojem miast. Kreacyjne koncepcje planów pozostawały w całkowitym oderwaniu od środków realizacyjnych".

Obok tych podstawowych błędów metodologicznych, cytowani autorzy wskazują, że w tej sytuacji plan zagospodarowania przestrzennego nie mógł stać się podstawą działania, ani ustalenia w czasie sekwencji działań. Będąc odwzorowaniem docelowego, pożądanego stanu rzeczy, był sprzeczny z charakterem procesu, który polega na pełnym sprzeczności rozwoju, nie mógł więc być narzędziem polityki przestrzennej prowadzonej przez władze miejskie. Stosowany w planie zapis graficzny z reguły deformuje (zbyt duża agregacja), a nierzadko po prostu fałszuje rzeczywistość, której poprawna diagnoza jest ważną przesłanką dla polityki przestrzennej. Na przykład tereny zabudowy podmiejskiej przedstawiane są w planach jako zorganizowane zespoły budownictwa jednorodzinnego, podczas gdy na obszarach tych panuje z reguły nieopisany chaos i całkowite przemieszanie nieraz konfliktowych funkcji. Kolejnym wreszcie błędem metodologicznym jest niejasność planu, który jest pomieszaniem konstatacji faktów, hipotez, prognoz i decyzji i nie ma właściwie żadnej możliwości zorientowania się, z czym właściwie ma się do czynienia.

"Plan zagospodarowania przestrzennego - konkludują cytowani autorzy - nie jest bezpośrednią podstawą działań realizacyjnych, a możliwości prowadzenia przez władze miejskie własnej działalności inwestycyjnej w oparciu o plan są bardzo ograniczone. Stanowi on jedynie ramę dla działalności podmio-

tów gospodarujących, nie ma jednak wpływu na planowanie ich działań. Kształtowanie planu inwestycji dokonuje się bez związku z ustaleniami planu zagospodarowania przestrzennego.

Zakończenie

Wykonane w ramach prac Grupy Tematycznej 05 studia pokazują węzłowe i aktualne problemy gospodarki przestrzennej Polski, które można przedstawić w kilku lapidarnie sformułowanych zdaniach:

1. Strategia wzrostu gospodarczego wyrażająca się w strukturze inwestycji doprowadziła do swoistej dominacji kompleksu surowcowo-energetycznego w gospodarce Polski.

2. Polityka uprzemysłowienia polegała na stałej długofalowej koncentracji inwestycji na niektórych tylko obszarach Polski.

3. Lokalizacja inwestycji miała w przeważającej liczbie przypadków charakter losowy, związany z wewnętrznymi lub zewnętrznymi źródłami surowców i wskutek tego nie mogła doprowadzić do planowanego racjonalnego zagospodarowania polskiej przestrzeni.

4. Realizacja strategii doprowadziła do powstania w kraju wielu "obszarów problemowych".

5. Strategia forsownego uprzemysłowienia była realizowana kosztem inwestycji zapewniających właściwe warunki reprodukcji siły roboczej w zakresie warunków mieszkaniowych, usług, sytuacji zdrowotnej, wypoczynku. Wskazują na to niekorzystne w stosunku do innych krajów socjalistycznych wskaźniki, a szczególnie stosunkowo wysoki w porównaniu do innych krajów o podobnym poziomie rozwoju gospodarczego poziom umieralności niemowląt, nadumieralność mężczyzn w wieku produkcyjnym, skrócenie w ostatnich latach średniego czasu życia.

6. Wystąpiła znaczna rozpiętość między rozwojem przemysłu, poziomem industrializacji a rozwojem miast i poziomem urbanizacji. Sytuacja taka hamuje w dłuższym okresie możliwości dalszego wzrostu gospodarczego.

7. Relacje przestrzenne przedsiębiorstw mają w dużej mierze charakter nieracjonalny i chaotyczny, co pokazuje wyraźnie badanie obrotu towarowego.

8. Istniejący system planowania i zarządzania nie zdołał opanować żywiołowych zachowań (a niekiedy nawet im sprzyjał) różnych podmiotów gospodarczych prowadzących niejednokrotnie partykularną politykę, co powodowało wystąpienie słabo kontrolowanych procesów w dziedzinie organizacji przestrzeni, rynków pracy itp.

9. Zachowania przedsiębiorstw nastawionych nie na innowacyjność lecz na przetrwanie stawiają pod znakiem zapytania skuteczność reformy gospodarczej. Wystąpienie "efektu bumerangowego" w postaci wyjścia gospodarki z kryzysu nie poprzez stworzenie nowej jakości, ale przez przywrócenie stanu poprzedniego, nie stwarza podstaw do optymistycznej prognozy. Szczególnie niepokojące wydają się plany dalszej rozbudowy kompleksu surowcowo-energetycznego według znanych z poprzedniego okresu metod.

10. Badania grupy tematycznej 05, jak i liczne opracowane ostatnio ekspertyzy wskazują na pilną konieczność opracowania nowego, alternatywnego w stosunku do poprzednich, programu rozwoju gospodarki i zagospodarowania polskiej przestrzeni.

Przegląd podejmowanych w grupie tematycznej problemów i uzyskane wyniki badań scharakteryzowane w postaci 10 tez pozwalają stwierdzić, że główny cel prac wykonanych w pięcioleciu 1981-1985 został zrealizowany. Pokazano zarówno uwarunkowania funkcjonowania systemu gospodarki przestrzennej, jak i podstawowe jej mechanizmy.

Rezultaty prac grupy tematycznej potwierdzają tezę sformułowaną przez A. Kuklińskiego¹ jeszcze w 1977 r.: "Powstaje pytanie, czy możemy mówić o funkcjonującym systemie gospodarki przestrzennej w Polsce? Wydaje się, że trzeba udzielić negatywnej odpowiedzi na to pytanie. Niewątpliwie, zarówno w teorii jak i w praktyce rozwiązujemy różne problemy gospodarki przestrzennej. Jeżeli jednak zapytamy, czy istnieje globalna koncepcja rozwiązania zespołu problemów to musimy niestety odpowiedzieć, że nie istnieje".

Badania ostatniego pięciolecia stanowiły kontynuację prac z lat 1976-1980. Uzyskane wyniki są więc rezultatem długofalowych badań prowadzonych na podstawie jednolitych założeń. Badania te zostały także wsparte, co należy podkreślić, wynikami prac zespołu Diagnozy Stanu Gospodarki Przestrzennej Polski. Wspólną cechą podejścia badawczego było spojrzenie na wytwarzanie polskiej przestrzeni jako na pełen sprzeczności, konfliktowy proces, w którym działające podmioty, a szczególnie wielkie organizacje gospodarcze, prowadziły swoistą grę o przestrzeń realizując swoje partykularne interesy.

Szczególnym potwierdzeniem tej tezy są prace grupy tematycznej dotyczące: a) procesów inwestycyjnych kierowanych partykularną racjonalnością jednostek produkcyjnych, b) zachowań przestrzennych przedsiębiorstw, c) problemów regionalnych rynków pracy, d) geografii polskiego kryzysu oraz e) kryzysogennych czynników zagospodarowania przestrzennego.

¹Por. A. Kukliński: Problemy gospodarki przestrzennej. "Przegląd Geograficzny", t. XLIX, 1977, z. 2, s. 333-341.

W takim stanie rzeczy, na tle działalności grupy tematycznej, należy postawić tezę o konieczności skonstruowania zintegrowanego systemu gospodarki przestrzennej w Polsce. System taki powinien polegać na uruchomieniu mechanizmów podwójnych ograniczeń, zmniejszających samowolę wielkich organizacji gospodarczych. Można to osiągnąć z jednej strony przez wzmocnienie roli centralnego planowania stosującego zarówno sterowanie parametryczne jak i zakazy działalności sprzecznej z obowiązującymi normami (np. w zakresie ochrony środowiska), z drugiej zaś przez upodmiotowienie zbiorowości terytorialnych decydujących o głównych kierunkach własnego rozwoju.

Zintegrowany system gospodarki przestrzennej w Polsce może powstać tylko w warunkach istotnych zmian podstawowych założeń strategii rozwoju społeczno-gospodarczego, w taki sposób, że całość mechanizmów funkcjonowania gospodarki, społeczeństwa i państwa stworzy warunki racjonalnego gospodarowania polską przestrzenią w ujęciu długofalowym. Działalność grupy tematycznej 05 doprowadziła do zebrania materiałów teoretycznych i empirycznych, które pozwalają przedstawić szkicową koncepcję systemu gospodarki przestrzennej Polski.

Grupa tematyczna 06

ROZWOJ STRUKTUR REGIONALNYCH ORAZ SYSTEM ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Kierownik: prof. Andrzej Stasiak - IGiPZ PAN

Opracował: prof. Andrzej Stasiak

Uwagi ogólne

Z nazwy grupy 06 wynika, iż główny ciężar badań miał rozkładać się na dwa kierunki:

- a) rozwój struktur regionalnych w Polsce i ich zróżnicowanie;
- b) system zagospodarowania przestrzennego.

Pierwszy człon badań został określony dosyć wyraźnie i miał stanowić specyfikę badawczą grupy 06 o charakterze empiryczno-poznawczym, drugi zaś pokrywał się w pewnej mierze z tematyką grupy 05, która miała mieć charakter bardziej teoretyczny. W praktyce okazało się, iż tematy zróżnicowań regionalnych zostały częściowo przyjęte także przez grupę 05, a w grupie 06 starano się skupić uwagę również na problematyce planów zagospodarowania przestrzennego, zwłaszcza w skali planu krajowego i gmin oraz wybranych województw. Przy konstrukcji planu badawczego położono jednak nacisk na badania rozwoju i zróżnicowań struktur regionalnych, pozyskując wielu kontrahentów z ośrodków badawczych z różnych regionów kraju. W Zakładzie Przestrzennego Zagospodarowania IGiPZ PAN podjęto w pewnej mierze pionierskie studium nad kierunkami rozwoju funkcjonalnego makroregionu Warszawy, obejmującego w I etapie badań obszar 9 województw (około 55 tys. km² i blisko 5,0 mln mieszkańców). Przeprowadzono badania procesów wyludniania się obszarów wiejskich w Polsce w skali gmin (około 2000 jednostek) po II wojnie

światowej i otrzymano obraz zróżnicowań regionalnych w tym zakresie oraz rozwoju społeczno-gospodarczego województw po 1975 r.

W członie związanym z systemem zagospodarowania przestrzennego poświęcono uwagę głównie analizie założeń, metod i efektów planu krajowego zagospodarowania przestrzennego oraz problematyce zagospodarowania obszarów wiejskich, zwłaszcza przekształcenia się obszarów wsi w obszary wielofunkcyjne.

Można zadać sobie pytanie, w jakiej mierze cele i zadania postawione przed grupą 06 zostały w trakcie badań 1981-85 wypełnione, jakie osiągnięto sukcesy i jakie poniesiono porażki. Bardziej szczegółowe wyniki badań omówiono w dalszej części sprawozdania. Trzeba jednak zwrócić uwagę na uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne, które z pewnością odegrały istotną rolę przy formowaniu i realizacji planu. Plan badań powstawał w okresie, w którym wyraźnie zarysowywał się kryzys społeczno-gospodarczy w naszym kraju. Miało to wpływ na przyznanie środków w sposób ograniczający możliwości badawcze. W trakcie procesu badawczego w latach 1981-85 po pierwsze malała wartość realna przyznaných środków (inflacja), co ograniczyło zakres badań. Po drugie w 1982 r. centrala PAN cofnęła część dotacji, co spowodowało skreślenie, bądź ograniczenia niektórych zadań badawczych. Po trzecie, przywrócone częściowo w 1983 r. środki zupełnie irracjonalnie nie mogły być przeznaczone na wznowienie zawieszonych w 1982 r. badań, natomiast można je było przeznaczyć na finansowanie nowych. W ten sposób wypracowana z dużym trudem podstawowa koncepcja grupy 06 objęcia badaniami regionów w Polsce o różnych cechach została w wielu miejscach złamana. Należy tu uznać za zasadniczą porażkę w koncepcji członu badań zróżnicowań regionalnych.

W członie badań dotyczących planów zagospodarowania przestrzennego w różnych skalach uwarunkowania zewnętrzne także odegrały istotną rolę, zakłócając przewidywany uprzednio rozwój społeczno-gospodarczy Polski i regionów. Załamanie gospodarcze końca lat 70-tych, trwające do dziś, ograniczyło w poważnej mierze realizację założeń planu krajowego opracowanego na początku lat siedemdziesiątych, planów województw opracowanych w latach 1977/78 i opracowywanych planów gmin tzw. II generacji, które miały być formalnie ukończone w 1980 r. z ew. przesunięciem do 1982 r. Odnosiło się to zwłaszcza do przedsięwzięć z zakresu infrastruktury społecznej i technicznej, warunkujących prawidłowe zagospodarowanie przestrzeni. Jak wiadomo dla lat 1981-85 nie został zatwierdzony 5-letni plan rozwoju społeczno-gospodarczego. W to miejsce opracowano plan 3-letni (1982-85), który miał za zadanie doprowadzić do stabilizacji gospodarczej kraju. Również podstawowe ustawy o radach narodowych i samorządzie terytorialnym oraz planowaniu przestrzennym, stanowiące istotne narzędzie gospodarki przestrzennej zostały wprowadzone w życie dopiero w latach 1984/85, a naprawę będą realizowane w okresie 1986-1990. Tak więc analizy dotyczące systemu sporządzania, organizacji i realizacji planów zagospodarowania przestrzennego mają raczej

charakter "inventaryzacyjny" niż problemowy, gdyż ten nowy system faktycznie dopiero się tworzy, jest "in statu nascendi". W 1985 r. założenia planu krajowego zagospodarowania przestrzennego zostały opracowane i poddane wstępnej dyskusji trwającej także w 1986 r. Założenia planów województw, oparte na nowej ustawie o planowaniu przestrzennym, dopiero są przygotowywane, będą prawdopodobnie dyskutowane w 1987 r.; podobnie dzieje się z planami aglomeracji. Zatwierdzone plany gmin będą musiały być aktualizowane, a nie zatwierdzone - opracowane według nowych wytycznych, których w praktyce jeszcze nie ma.

Można więc stwierdzić, że największymi osiągnięciami w grupie tematycznej 06 są konkretne studia nad wybranymi regionami kraju. Z jednej strony pokazują one jak wielkie różnice występują między poszczególnymi regionami, a z drugiej, są z pewnością przydatne władzom regionalnym i lokalnym przy opracowywaniu nowych planów województw lub planów o szerszym lub węższym zasięgu. Również studia problemowe dotyczące wybranych zagadnień (np. procesów wyludniania się obszarów wiejskich w Polsce) na podstawie badań rzeczywistej sytuacji mają istotną wartość. Starano się to zilustrować na wybranych przykładach w drugiej części sprawozdania.

Przedtem jeszcze warto poświęcić nieco uwagi uwarunkowaniom wewnętrznym, z nich przede wszystkim kadrze badawczej. W minionym okresie grupa 06 poniosła w tym względzie poważne straty: zmarli wybitni specjaliści realizujący tematy związane z oceną systemu planów zagospodarowania przestrzennego - doc. dr hab. W. Pietraszewski - kierownik tematu oraz dr L. Zawadzki. W ten sposób powstała istotna luka kadrowa, trudna do uzupełnienia w krótkim okresie. Zmarł również prof. dr hab. B. Wilamowski, pod którego kierunkiem w ART Olsztyn podjęto szeroko zakrojone studia nad wpływem Państwowych Gospodarstw Rolnych na zagospodarowanie przestrzeni województw północnej Polski oraz nad możliwościami rozwoju rolnictwa na tym obszarze. Jego uczniowie kontynuują badania, ale trudno jest zastąpić prof. B. Wilamowskiego. Zwracam uwagę na te bolesne fakty, gdyż o rozwoju badań decydują uzdolnione jednostki, których przedczesne odejście powoduje powstanie luk trudnych do uzupełnienia. Następnym problem kadrowy, to dopływ młodych badaczy. Z uwagi na ograniczenia etatowe i złe warunki materialne dopływ ten jest ograniczony, co z pewnością będzie miało negatywny wpływ na postępy badań w latach 1986-1990 i po 1990 r.

Po tej ogólnej charakterystyce zakresu i uwarunkowań badań w grupie 06, można już przystąpić do omówienia przebiegu procesu badawczego, podkreślając najistotniejsze osiągnięcia. Aby ułatwić porównanie z programem grupy, omawiano je w kolejności tematów. Jest to pewnym utrudnieniem dla czytelnika, gdyż grupa z uwagi na szeroki zakres poznawczy miała kilkanaście samodzielnych tematów, z których kilka zawierało jeszcze wydzielone zadania badawcze.

Omówienie wyników badań

1. Ocena systemu sporządzania organizacji i realizacji planów zagospodarowania przestrzennego w skali plan krajowy, makroregiony, województwa, aglomeracje

Kierownik tematu: doc. dr hab. W. Pietraszewski, współpracujący - doc. dr hab. J. Dębski, dr L. Zawadzki, dr M. Potrykowski.
Instytucja wiodąca - IGiPZ PAN.

Długotrwała choroba i śmierć kierownika tematu doc. dr. hab. W. Pietraszewskiego uniemożliwiła zakończenie prac badawczych. Powstało jednak kilka interesujących opracowań, takich jak:

- a) W. Pietraszewskiego - "Uwagi w sprawie metodyki diagnozy gospodarki przestrzennej Polski" (Biuletyn KPZK PAN z. 116); "Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski" (Biuletyn KPZK PAN z. 120);
- b) J. Dębskiego - "Założenia i realizacja planu przestrzennego zagospodarowania Polski (założenia lat 1970-1990, realizacja 1970-1984), maszynopis około 120 s. złożony do druku w Dokumentacji Geograficznej w 1986 r. Wyniki prac przedstawione w trzech układach: węzłowych, liniowych i powierzchniowych wskazują na niedostateczny rozwój tych sektorów gospodarki, które pracują bezpośrednio na potrzeby społeczeństwa;
- c) M. Potrykowskiego - "Charakterystyczne cechy rozwoju społeczno-gospodarczego Polski na podstawie wybranych wskaźników w ujęciu przestrzennym w latach 1975-1983"; maszynopis około 100 s., 30 ilustracji. Studium to oraz wcześniejsze, dotyczące rozwoju społeczno-gospodarczego województw po 1975 r. zostało wykorzystane m.in. w ekspertyzie PAN pt. "Ocena obecnego podziału administracyjnego Polski oraz wpływających na jej tle wniosków";
- d) L. Zawadzkiego. Przedwcześnie zmarły L. Zawadzki prowadził badania dotyczące "koncentracji przestrzennej w polskiej literaturze przedmiotu". Niestety studia te nie mogły zostać ukończone.

2. Zagospodarowanie obszarów wiejskich

Kierownik tematu: prof. dr hab. A. Stasiak, współpracujący - doc. dr hab. P. Eberhardt, mgr T. Gołębiowska, dr W. Stola. Instytucja wiodąca - IGiPZ PAN, współpracujące - Towarzystwo Urbanistów Polskich (TUP) i KPZK PAN.

Tematyka ta miała dwa nurty. Jeden związany z tzw. planami gmin II generacji i zagospodarowaniem obszarów wiejskich, w którym działał A. Stasiak współpracujący z TUP i KPZK PAN i drugi, wyraźnie badawczy. Tu prowadzone były badania doc. dr. hab. P. Eberhardta przy współpracy mgr T. Gołębiowskiej nad procesami wyludnienia się obszarów wsi polskiej po II wojnie światowej i dr W. Stoli nad klasyfikacją funkcjonalną obszarów wiejskich w Polsce.

A. Stasiak doprowadził wraz z TUP do ogólnopolskiej konferencji na temat planów gmin II generacji, zakończonej publikacją TUP. Niestety wydarzenia lat 1982/83 zahamowały te prace. Podobnie stało się z ekspertyzą PAN na temat wielofunkcyjnego zagospodarowania obszarów wiejskich do roku 2000. Udało się jednak opublikować zbiory studiów i materiałów dotyczących tej problematyki w biuletynach KPZK PAN. z. 110 i z. 122 oraz w tomie Studiów KPZK PAN. Podsumowujący referat A. Stasiaka i H. Rucz-Pruszyńskiej pt. "Podstawowe problemy rozwoju małych miast i osadnictwa wiejskiego" został opublikowany w lutym 1986 r. i był podstawą dyskusji na ogólnopolskiej konferencji, zorganizowanej przez Ministerstwo Budownictwa, Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej oraz Towarzystwo Urbanistów Polskich.

P. Eberhardt przy współpracy T. Gołębiewskiej przygotował poważne studium (około 15 arkuszy wydawniczych + ilustracje kartograficzne) pt. "Regiony wyludniające się w Polsce", przedstawiające zmiany w rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce w latach 1946-1978 w skali gmin (około 2000 jednostek). Studium to zostało zgłoszone do nagrody naukowej Sekretarza Naukowego PAN i jest z pewnością jednym z podstawowych osiągnięć badawczych grupy 06 i Zakładu Przestrzennego Zagospodarowania IGiPZ PAN. Ma wyjść drukiem w serii "Prace Geograficzne".

W. Stola ukończyła studium metodologiczne "Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich w Polsce". Próba metodologiczna" (około 120 s.) które będzie podstawą do ubiegania się o stopień doktora habilitowanego.

Tak więc wydaje się, że temat 2 - zagospodarowanie obszarów wiejskich dostarczył istotnych materiałów praktyce planistycznej i przyczynił się do rozszerzenia stanu badań podstawowych w tym zakresie.

3. Kierunki rozwoju funkcjonalnego makroregionu Warszawy

Kierownik tematu: prof. dr hab. A. Stasiak, współpracujący: prof. dr hab. T. Lijewski, doc. dr hab. M. Ciechocińska, doc. dr hab. A. Werwicki, dr J. Grocholska, dr M. W. Kraujalis, mgr A. Pytkowska, mgr W. Zgliński, St. Cabała. Instytucja odpowiedzialna - IGiPZ.PAN, współpracujące - Zespół Rzeczoznawców TUP, SGPiS, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Podstawowym celem opracowania, obejmującego w I etapie (lata 1981-85) 9 województw otaczających Warszawę było: a) stwierdzenie, iż makroregion funkcjonalny, którego jądro stanowi Warszawa, różni się zasięgiem oddziaływania i od makroregionu planistycznego i od aglomeracji warszawskiej, b) przedstawienie zasięgu oddziaływania Warszawy na obszary otaczające z różnych punktów widzenia, c) wyciągnięcie praktycznych wniosków, m.in. sformułowanie propozycji nowego podziału administracyjnego, uwzględniającego rzeczywiste potrzeby Warszawy i związków z otaczającymi ją terenami, d) badania szczegółowe wybranych zagadnień.

Zdawano sobie sprawę, iż zadanie to jest trudne i wymaga wielu studiów i dyskusji. Dalej, że nie będzie możliwe ukończenie tych badań w okresie 1981-85 i należy z góry przewidywać kontynuację badań w latach 1986-90, a nawet po 1990 r. Toteż starano się drogą seminariów i badań cząstkowych uzyskać wyjaśnienia poszczególnych problemów, aby określić bliżej zasięg terytorialny badań i istotne zagadnienia poznawcze. Wyniki badań systematycznie publikowano w Biuletynie Informacyjnym Problemu, którego do tej pory wyszły numery: 38(1982), 43(1983) i 48(1985), a czwarty, zawierający pewne próby podsumowania wyników badań, przedstawione na seminarium w czerwcu 1985 r. jest w druku. W Biuletynie tym będą omówione takie problemy jak: "Zasięgi ciążen i powiązania przestrzenne Warszawy" - T. Lijewski, "Struktura zatrudnienia w FMW" - M. Ciechocińska, "Typologia gmin z punktu widzenia dynamiki przemian demograficznych" - P. Eberhardt, "Zróźnicowanie funkcjonalne makroregionu Warszawy w zakresie handlowej obsługi ludności" - A. Werwicki, "Procesy degradacji środowiska przyrodniczego w FMW" - M. W. Kraujalis, "Wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej w FMW" - W. Zgliński, "Konflikty w planowaniu przestrzennym i próby ich rozwiązania na przykładzie aglomeracji warszawskiej" - J. Grocholska. Wynikiem tych studiów nad FMW są również poważne opracowania analityczne wykonane w Zakładzie i poza Zakładem, ale w ścisłej współpracy. I tak A. Werwicki ukończył skierowane do druku w Dokumentacji Geograficznej ważne studium pt. "Usługowe typy funkcjonalne miast i gmin FMW", M. Ciechocińska - obszerne opracowanie dotyczące struktury zawodowej ludności i jej rozmieszczenia w przestrzeni FMW, a J. Grocholska opracowanie pt. "Wybrane obszary konfliktowe na terenie aglomeracji warszawskiej - synteza" (około 100 s.), które stanowi I wersję rozprawy habilitacyjnej. W. Zgliński jest autorem obszernego, szczegółowego opracowania na temat wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej w FMW, a W. Kraujalis i A. Pytkowska wykonały opracowanie dotyczące środowiska przyrodniczego w gospodarce przestrzennej FMW (ponad 150 s.). A. Stasiak z M. Potrykowskim przedstawili koncepcję rozszerzenia granic stołecznego województwa warszawskiego w ekspertyzie PAN na temat podziału administracyjnego kraju.

Zespół rzeczoznawców TUP pod kierunkiem H. Rucz-Pruszyńskiej wykonał wielokierunkową ekspertyzę dotyczącą osadnictwa na tle struktury FMW. Również omówione dalej studia prof. prof. A. Andrzejewskiego i A. Ginsberta-Geberta z zespołem nt. mieszkalnictwa i infrastruktury w regionie warszawskim oraz doc. dr. hab. Wł. Mirowskiego nt. procesów wyludniania się województw siedleckiego i białkopodlaskiego są ściśle związane z tematem 3. Można więc powiedzieć, iż w temacie tym uzyskano dosyć istotne wyniki badawcze, które umożliwiają formułowanie celów i zakresów dalszych badań, jak również stanowią samoistne wartości poznawcze. Wiele z tych studiów może być także pośrednio lub bezpośrednio wykorzystane w pracach planistycznych na terenach FMW,

4. Podsumowanie badań kompleksowych nad woj. suwalskim

Kierownik tematu: prof. dr hab. A. Stasiak. Instytucja odpowiedzialna - IGiPZ PAN, współpracująca - OBN Białystok.

Głównym celem tego tematu było doprowadzenie do publikacji wyników badań woj. suwalskiego, prowadzonych w latach 1976-1980 pod kierunkiem A. Stasiaka. Mimo różnych trudności natury finansowej i organizacyjnej udało się opublikować wydawnictwo pt. "Województwo suwalskie. Studia i Materiały" (t. I + aneks-mapy, Białystok 1985. Redakcja naukowa A. Stasiak). Tom I o objętości około 15 arkuszy zawiera opracowania dotyczące środowiska przyrodniczego (wykonane pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Richlinga) i problematyki turystycznej (pod kierunkiem doc. dr. St. Wawrzyniaka).

5. Próba charakterystyki i delimitacji regionu Dolnej Wisły z uwzględnieniem Żuław jako regionalnego systemu osadniczo-produkcyjnego

Kierownik tematu: doc. dr hab. J. Falkowski + zespół. Instytucja odpowiedzialna - Uniwersytet im. M. Kopernika w Toruniu.

W obszernym opracowaniu syntetyzującym wyniki badań (około 250 s. + mapy), ukończonym w 1985 r. objęto analizą 6 województw położonych nad Dolną Wisłą (płockie, włocławskie, toruńskie, bydgoskie, elbląskie, gdańskie). Z uwagi na znaczenie osi Wisły, zwłaszcza zaś regionu Dolnej Wisły dla rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, zawarte w opracowaniu interesujące materiały mają istotną wartość poznawczą. Powinny również być użyteczne władzom wojewódzkim i służbom planistycznym w prognozowaniu przyszłego rozwoju. Dobrze byłoby, gdyby opracowanie zostało publikowane.

6. Badania równomierności rozwoju społeczno-gospodarczego regionu na przykładzie woj. leszczyńskiego

Kierownik tematu: prof. dr hab. L. Wojtasiewicz. Instytucja odpowiedzialna - Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.

Praca ta była jedną z serii przewidzianych konkretnych studiów regionalnych nad zróżnicowaniami rozwoju regionalnego w Polsce. Woj. leszczyńskie było uważane w polskich warunkach za przykład w miarę równomiernego rozwoju. W szczegółowych studiach okazało się jednak, iż także tu występują zróżnicowania wewnętrzne i zachwiania proporcji w rozwoju czynników produkcyjnych i infrastrukturalnych. Podstawą rozwoju województwa jest rolnictwo w połączeniu z przemysłem spożywczo-rolniczym. Praca o wysokich walorach metodologicznych i poznawczych, ukończona w 1983 r., otrzymała nagrodę Sekretarza Naukowego PAN. Była też tematem konferencji organizowanej z władzami województwa. Wyniki pracy zasługują na szersze udostępnienie (ma być drukowana w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk). Należy podkreślić, iż także tu występują

poważne zagrożenia środowiska naturalnego, zwłaszcza rzek, co jest b. groźne dla tego obszaru, cechującego się deficytem wody.

7. Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się obszarów województw siedleckiego i białkopodlaskiego

Kierownik tematu: doc. dr hab. Wł. Mirowski + zespół. Instytucja odpowiedzialna - Ośrodek Badań i Konsultacji Towarzystwa Wolnej Wszechnicy Polskiej, Warszawa.

W pewnej mierze badanie to było kontynuacją wcześniejszych prac o charakterze demograficzno-społecznym prowadzonych w problemie MR I 28. W latach 1979-80. W latach 1981-84 pogłębiono badania demograficzno-społeczne, ale główny nacisk położono na badania socjologiczne w gminach o wyraźnym odpływie ludności oraz w kilku gminach z przyrostem ludności. Przeprowadzono około 1000 wywiadów w terenie. Wyniki pracy pokazujące ogólne tendencje przemian demograficznych, rolę Warszawy jako głównego kierunku migracji (zwłaszcza dla obszaru woj. siedleckiego) oraz społeczne uwarunkowania migracji zostały syntetycznie omówione w Biuletynie Informacyjnym Problemu (zesz. 50 W-wa, 1985 r.) W. Mirowski - "Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się województw siedleckiego i białkopodlaskiego". Szczególnie ciekawe są tu dane nt. przewidywanego przez rodziców przyszłego miejsca zamieszkania dzieci. Otóż rodzice tylko niespełna 36% dziewcząt widzą wieś jako miejsce ich przyszłego zamieszkania, w tym tylko 13% obecną wieś. Dla chłopców życzenia rodziców są nieco bardziej optymistyczne - a mianowicie dla ponad 50% wieś jest pożądanym miejscem zamieszkania, a dla 35% obecna wieś, czyli w chłopcach widzimy w pewnej mierze następców.

8. Wpływ turystyki na zagospodarowanie obszarów górskich, pojeziernych i nadmorskich

Kierownik tematu: doc. dr St. Wawrzyniak. Instytucja odpowiedzialna - Instytut Turystyki.

Głównym zadaniem było przedstawienie stanu zagospodarowania przestrzennego trzech głównych pasów równoleżnikowych obszarów koncentrujących turystykę i wypoczynek pobytowy w Polsce. Niestety, ze względu na ograniczenia finansowe temat został przerwany w 1982 r. i udało się jedynie przeprowadzić nowelizację oceny walorów turystycznych pojezierzy. Jest to przykład, jak można nieprzemyślanymi decyzjami spowodować złamanie koncepcji prac badawczych.

9. Czynniki rozwoju obszarów zaniedbanych na przykładzie województw białostockiego, łomżyńskiego i ostrołęckiego

Kierownik tematu: doc. dr hab. R. Horodeński + zespół. Instytucja odpowiedzialna - Ośrodek Badań Naukowych w Białymstoku.

Świadomie zostały wybrane do badań województwa północno-wschodnie, które cechują dosyć poważne nierównomierności w rozwoju, zwłaszcza między miastami a obszarami wiejskimi. Na podstawie literatury przedmiotu i badań terenowych przedstawiono istotę obszarów zaniedbanych i próbowano wskazać, co dalej robić. Powstałe studium było podstawą obrad seminarium nt. "Podstawowe problemy obszarów zaniedbanych w Polsce", zorganizowanego w maju 1985 r. przez IGiPZ PAN, OBN Białystok i Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów w Łomży. Wyniki seminarium zostały opublikowane w Nr. 2/1985 Nauka i Praktyka, OBN Białystok. Z inspiracji tego studium będą w latach 1986-1990 prowadzone dalsze, bardziej szczegółowe badania naukowe, w skali zarówno regionalnej (na przykładzie woj. łomżyńskiego) jak i szczegółowej (na przykładzie wybranych gmin w części wschodniej woj. białostockiego).

10. Rybnicki Okręg Węglowy i Wałbrzyski Okręg Przemysłowy. Fazy i perspektywy rozwoju

Kierownik tematu: doc. dr hab. A. Zagożdżon. Instytucja odpowiedzialna - Uniwersytet Wrocławski.

Tu celem było przedstawienie dynamicznego rozwoju Rybnickiego Okręgu Węglowego w PRL oraz wskazanie na plusy i minusy tego procesu. Innym przykładem miał być Wałbrzyski Okręg Przemysłowy - rozwinięty w końcu XIX i początku XX w., którego podstawy rozwoju gospodarczego powoli zanikają (węgiel) i musi nastąpić restrukturalizacja wiodących gałęzi przemysłowych. Studium mogłoby być ciekawym przyczynkiem do toczącej się obecnie w dużej mierze "akademickiej" dyskusji na temat dróg i możliwości restrukturalizacji przemysłu w Polsce. Niestety, ograniczenia finansowe także przerwały to studium w fazie początkowej w 1982 r.

11. Rola mieszkalnictwa oraz infrastruktury społecznej i technicznej w funkcjonowaniu regionu warszawskiego

Kierownicy tematu: prof. dr A. Andrzejewski, prof. dr hab. A. Ginsbert-Gebert + zespół. Instytucja odpowiedzialna - SGPiS Warszawa.

Studium to ma istotny związek z tematem 3, dotyczącym Funkcjonalnego Makroregionu Warszawy. Niestety, z uwagi na skromne środki finansowe musiało być ograniczone do obszaru województwa stołecznego warszawskiego.

Jest to poważne opracowanie, o objętości ponad 300 s. maszynopisu + liczne tabele i kartogramy. Składa się z części diagnostycznej i prognostycznej. Część diagnostyczna ukazuje stan i zmiany w sytuacji mieszkaniowej i infrastrukturalnej w okresie 1970-1980, z których wynika:
a) znaczne zróżnicowanie poziomu zaspokojenia potrzeb ludności (mieszka-

niowych i infrastrukturalnych) w Warszawie i strefie obrzeżnej aglomeracji warszawskiej, wprowadzono tu podział na obszary lewobrzeżne Wisły - stosunkowo lepiej wyposażone i prawobrzeżne - gorzej wyposażone; b) zahamowanie tempa budownictwa mieszkaniowego zwłaszcza w W-wie po 1975 r.

W części prognostycznej przedstawiono raczej pesymistyczne rokowania rozwoju mieszkalnictwa i infrastruktury do roku 2000. Zdaniem autorów wiek XXI zaczniemy w regionie w warunkach zaniedbań stanu zasobów mieszkaniowych i infrastruktury społecznej i technicznej miast i wsi. Jest to groźne ostrzeżenie i byłoby dobrze, gdyby praktycy wyciągnęli z tego odpowiednie wnioski. Praca zasługuje na publikację w całości. Fragmenty będą opublikowane w Biuletynie Problemu, zawierającym materiały z seminarium FMW - czerwiec 1985.

12. Wpływ Państwowych Gospodarstw Rolnych na zagospodarowanie przestrzeni województw koszalińskiego, słupskiego i olsztyńskiego
Kierownik tematu: prof. dr hab. B. Wilamowski, potem dr T. Lenik. Instytucja odpowiedzialna - ART Olsztyn.

Również ten temat był zagrożony cięciami roku 1982. Na interwencję ówczesnego zastępcy Sekretarza Naukowego PAN prof. dr. Z. Gertycha został utrzymany, a z uwagi na znaczenie PGR-ów w zagospodarowywaniu obszarów wiejskich ziem północnych dodano do niego w formie aneksu zadanie pt. "Wpływ specyfiki warunków Polski Północnej na zróżnicowanie organizacji i funkcjonowania PGR-ów oraz usług na rzecz rolnictwa". Praca ta, zakreślona z dużymi ambicjami badawczymi i planistycznymi, nie została zakończona z powodu śmierci kierownika tematu, prof. dr. hab. B. Wilamowskiego, w styczniu 1985 r. Jednak nawet w tej formie zawarte informacje mają duże znaczenie poznawcze i praktyczne. Za najważniejsze można uważać następujące stwierdzenia: a) naturalne warunki tych obszarów niekorzystne dla rolnictwa, zwłaszcza upraw zbóż, powinny być uwzględnione w formie renty różniczkowej I, w wysokości około 20-25% wartości produkcji roślinnej, b) postępujący proces "erozji" demograficznej ludności rolniczej będzie w przyszłości jakby "wymuszał" rozwój gospodarki rolniczej uspołecznionej (aby nie dopuścić do powstania ugorów), co będzie wymagało odpowiednich nakładów rzeczowych i finansowych.

Wydaje się, że te kwestie muszą być uwzględnione w obecnie opracowywanych planach rozwoju społeczno-gospodarczego województw, zwłaszcza województw słupskiego i koszalińskiego.

13. Zróżnicowanie modeli organizacji przestrzennej rolnictwa w woj. suwalskim
Kierownik tematu: prof. dr hab. B. Wilamowski + zespół. Instytucja odpowiedzialna - ART Olsztyn.

Temat ten był w pewnej mierze kontynuacją studiów nad woj. suwalskim w latach 1976-1980, gdzie problematyka rolna nie była w pełni uwzględniona, a w pewnej jakby wstępem do prac tematu 13. Z uwagi na złożoną problematykę woj. suwalskiego wynikającą z:

- a) odmiennej przeszłości historycznej jego obszaru, co znajduje odbicie w strukturze własności ziemi - część wschodnia zdecydowana przez wagę gospodarki indywidualnej, część zachodnia i pół. zachodnia przez wagę gospodarki uspołecznionej, zwłaszcza PGR-ów,
- b) poważnego udziału obszarów o najwyższych kategoriach turystycznych,
- c) niekorzystnych warunków przyrodniczych dla rolnictwa,

Autorzy musieli przyjąć pewne podstawowe założenia badawcze. Mianowicie przyjęto kryterium, iż warunki przyrodnicze, uspołecznienie rolnictwa oraz możliwość rozwoju rekreacji stały się podstawą do wyodrębnienia typów gmin i delimitacji poszczególnych rejonów.

Praca po ukończeniu została wysoko oceniona i po skrótach opublikowana w Biuletynie Informacyjnym Problemu (z. 44 - "Zróżnicowanie organizacji przestrzennej rolnictwa w woj. suwalskim", W-wa 1983).

14. - po skreśleniu w fazie początkowej nie był realizowany.

15. Związek aglomeracji portowej Gdańsk-Gdynia z zapleczem z punktu widzenia kierunków jej rozwoju przestrzennego.

Kierownik tematu: doc. dr hab. E. Adrjanowska. Instytucja odpowiedzialna - Uniwersytet Gdański.

Ze względu na znaczenie zespołu portowego Gdańsk-Gdynia w życiu gospodarczym kraju, możliwości rozwoju przestrzennego tego zespołu i aglomeracji miejskiej są godne zainteresowania. Byłoby to uszczegółwienie także tematu 5 dotyczącego Regionu Dolnej Wisły. Niestety w 1982 r. cięcia finansowe były powodem rezygnacji z realizacji tego tematu, co z pewnością przyniosło straty w pełnej realizacji koncepcji badawczej Regionu Dolnej Wisły i szczegółowych rozważań nad możliwościami rozwoju przestrzennego i ich ograniczeniami aglomeracji gdańskiej. Jeszcze jeden dowód na to, iż badania planowe jako pewne całości, wzajemnie uzależnione i powiązane, nie mogą być w sztuczny sposób przecinane biurokratycznymi decyzjami.

16. Porównawcza charakterystyka województwa nowosądeckiego i krośnieńskiego

Kierownik tematu: prof. inż. Z. Wzorek. Instytucja odpowiedzialna - Politechnika Krakowska.

Także ten temat dotknęły cięcia finansowe z 1982 r., co ograniczyło jego zasięg. Miało to być studium kontynuujące badania nad zagospodarowaniem

waniem Karpat w Polsce. Z konieczności zakres został ograniczony do woj. krośnieńskiego. Przedstawiono podział województwa na strefy o dominujących funkcjach oraz próbowano określić zasady rozwoju układów osadniczych na tym obszarze. Studium to powinno być wykorzystane przy opracowywaniu założeń planu rozwoju społeczno-gospodarczo-przestrzennego woj. krośnieńskiego. Z pewnością zasługuje na publikację w skróconej formie.

17. Społeczne problemy wsi i rolnictwa w regionie słabo rozwiniętym gospodarczo. Studium na przykładzie wsi województw chełmskiego, zamojskiego i przemyskiego

Kierownik tematu: dr M. Miazga + zespół. Instytucja odpowiedzialna - Oddział IK5 w Lublinie.

Temat ten został uruchomiony jakby "awaryjnie" w 1983 r., kiedy to przywrócono część środków w problemie, lecz równocześnie zabroniono ponownego podjęcia tematów zawieszonych. Należało wykorzystać tę szansę i uzyskać całościowe spojrzenie na województwa tzw. "ściany wschodniej". Mimo krótkiego czasu i ograniczonych środków (od 1983 r. inflacja postępuje b. szybko) Oddział IK5 w Lublinie wykonał interesujące studium o charakterze diagnostycznym. Studia te warto byłoby pogłębić.

x x x

Dokonano w miarę możliwości wyczerpującego opisu badań wykonanych w grupie 06. Z uwagi na uwarunkowania obiektywne podstawowe znaczenie mają ukończone tematy dotyczące konkretnych obszarów lub problemów. Wiele z badań prowadzonych w latach 1981-1985 będzie kontynuowanych w latach 1986-1990. Wydaje się, że dla badań związanych z metodologią planów zagospodarowania przestrzennego różnych skal będzie to okres bardziej sprzyjający. Także badania Funkcjonalnego Makroregionu Warszawy powinny zaowocować opracowaniem syntetycznym. Wiele jednak zagadnień, zwłaszcza dotyczących problematyki regionów zacofanych, regionów podlegających degradacji środowiska, procesów migracji wieś-miasto, tworzenia się innych makroregionów funkcjonalnych czy sterowania rozwojem aglomeracji będzie wymagać poważnego wysiłku badawczego.

Prace grupy 06 i Zakładu Przestrzennego Zagospodarowania IGiPZ PAN stanowiły bazę merytoryczną i w dużej części organizacyjną dla dwóch ekspertyz PAN wykonywanych w KPZK PAN pod kierunkiem prof. dr hab. A. Stasiaka. Są to:

1. "Wielofunkcyjne zagospodarowanie obszarów wiejskich do 2000 r." (zob. Biuletyn KPZK PAN Nr 110 i 122 oraz Studia KPZK PAN t. XC).
2. "Ocena obecnego podziału <http://rocin.org.pl> Polski oraz wpływające na jej tle wnioski" (zob. Biuletyn KPZK PAN Nr 126 i 128).

WYKAZ ZESZYTÓW BIULETYNU INFORMACYJNEGO

40. Wróbel A. Ewolucja struktury gałęziowej gospodarki Polski a rozwój regionalny. 1983.
41. Kuciński K. Koncentracja ludności w procesie formowania się regionów miejskich w Polsce. 1983.
42. Muzioł A. Typologia miast Polski na podstawie zróżnicowania warunków życia ludności. 1983.
43. Studia nad funkcjonalnym makroregionem warszawskim (I). 1983.
44. Zróżnicowanie organizacji przestrzennej rolnictwa w województwie suwalskim. 1983.
45. Nowe problemy gospodarki przestrzennej. 1983.
46. Mykaj A. Gospodarka przestrzenna Polski w aspekcie wartości nakładów inwestycyjnych (część I — materiały źródłowe). 1984.
47. Wieloregionalna analiza demograficzna. Modelowe rozkłady migracji (metodologia i oprogramowanie). 1984.
48. Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (II). 1985.
49. Cała Cz. Koncepcja gospodarki bezodpadowej w polityce ochrony środowiska naturalnego. 1985.
50. Mirowski W. Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się województw siedleckiego i białkopodlaskiego. 1985.
51. Przestrzenne uwarunkowania obrotu towarowego. 1985.
52. Ochrona zabytków a gospodarka przestrzenna Polski. 1986.
53. Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (III). 1986.
54. Andrzejewski A., Majchrzak M., Matuszewski J. Wpływ budownictwa na zasoby mieszkaniowe miast i wsi w latach 1945—1984. 1986.

dr hab.

1. "Wielok
(zob. Bi
t. XC).
2. "Ocena ot